

**DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESSE
KERKEN**

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), Dr Chr.G.F. de Jong, Drs H.E. Niemeijer, Dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Dr J.S. Arintonang (Jakarta, Indonesia) Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr G.F. de Jong (Orange City, U.S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (Munich, Ger.), Dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Druk: ASKA, Alphen aan den Rijn. Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 92 666, telefax 038 33 92 613.

De abonnementsprijs voor 1996 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-, losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The Journal is printed by

ASKA, Alphen aan den Rijn. The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, the Netherlands, telephone: 038 33 92 666, telefax 038 33 92 613.

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (cheque) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honored without charge if made within two months following the regular month of publication.

Profetische stemmen uit Jakarta:
het zendingsconsulaat en de dekolonisatie van Indonesië

Hans van de Wal

Inleiding

Sinds 1906 was in Batavia een bureau gevestigd, dat namens de gezamenlijke (protestantse) zendingscorporaties de belangen van de zending in Indonesië behartigde. Aanvankelijk door het Nederlands-Indisch gouvernement gewenst als centraal aanspreekpunt, werd het zendingsconsulaat – zoals genoemd bureau van meet af aan heette – door de zendingscorporaties een onmisbare schakel geacht tussen de zending en het gouvernement. Van samenwerking zelfs tussen de corporaties met eenzelfde confessionele achtergrond was toen nog nauwelijks sprake. Alleen in het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) werkten de diverse zendingscorporaties samen, en omdat ook het NBG een eigen vertegenwoordiger zocht, is bij de start besloten de zendingsconsul(s) aan het NBG te verbinden.¹ Na de tweede wereldoorlog kwam de feitelijke verantwoordelijkheid voor het zendingsconsulaat te rusten bij de Nederlandse Zendingsraad (NZR). Zo werd het zendingsconsulaat gesteund door de diverse Hervormde corporaties, de zending van de Gereformeerde, Doopsgezinde en Lutherse kerken, de Rheinische Missionsgesellschaft, de Basler Mission en de Salatiga-zending, een geloofszending.

Taak van het zendingsconsulaat was het behartigen van de belangen van zending en zendingscorporaties. In een notitie voor de NZR van 6 december 1948² noemt mr S.C. Graaf van Randwijk (namens de directie van de Hervormde Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties – voorheen Samenwerkende

¹ M.C. Jongeling, *Het Zendingsconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942*, (Arnhem, 1966) 19 vlg.

² In het Archief van de Raad voor de Zending der N.H. Kerk (voortaan ARvdZ) 114.37.1 (notulen NZR).

Zendingscorporaties – lid van het moderamen van de NZR) de volgende tien taken: het contact houden met de (N.I.)regering, en met de zogenaamde schoolraad (die het werk van de protestantse schoolverenigingen coördineerde), het afwikkelen van allerlei financiële zaken zoals subsidies, verdeling van reliegoden et cetera, het behartigen van de belangen van de medische zending, dienstverlening aan werkers op het gebied van huisvesting, vervoer, opvang et cetera, het steun geven aan het streven naar oecumenische samenwerking van de Indonesische kerken, de Javaanse advisering van Indonesische kerken, meedenken in de ontwikkeling van het theologisch onderwijs, het contact met de internationale zendingsorganisaties, het brengen van werkbezoeken en dergelijke. In deze taakomschrijving ontbreekt de in die jaren (1945-1949) mijns inziens belangrijkste functie van het zendingsconsulaat, namelijk het geven van politieke voorlichting, waarmee – aldus M.C. Jongeling – de zendingsconsuls zending en regering in Nederland en zendingsarbeiders een "laatste voorbeeldige dienst [hebben] bewezen."³ Over deze "laatste voorbeeldige dienst" (het zendingsconsulaat werd niet lang na de soevereiniteitsoverdracht opgeheven) gaat dit artikel.

1. Voorspel

De zendingsconsuls

Bij het begin van de Japanse bezetting in 1942 waren twee zendingsconsuls in functie, mr S.C. Graaf van Randwijck (vanaf 1926) en mr M. de Niet Gzn (vanaf 1939, na een loopbaan bij de politie en verkeersinspectie). Beiden zijn tijdens de Japanse bezetting geïnterneerd geweest, zij het dat De Niet eerder dan de meeste Europeanen gevangen gezet is en bovendien ongeveer 20 maanden in eenzame opsluiting doorgebracht heeft, omdat hij

³ Jongeling, *Het Zendingsconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942*, 281.

weigerde een loyaliteitsverklaring aan Japan te ondertekenen.⁴ De proclamatie van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 heeft hen beiden, evenals alle Nederlandse bewoners van de interneringskampen, verrast. Zelfs het kleine groepje van progressieven – waartoe De Niet gerekend moet worden – dat in kampen als Sukamiskin en Baros discussieerde over het Indonesië van na de bevrijding, waarin de koloniale verhouding geliquideerd zou moeten worden⁵, had dat niet verwacht. In de chaotische maanden augustus en september 1945 zal de draagwijdte ervan ook niet tot ieder doorgedrongen zijn. Ook in Nederland wordt pas in de loop van september 1945 aandacht geschonken aan het bericht van de proclamatie van de onafhankelijkheid.⁶

In september arriveert ds J.C. Hoekendijk, afgevaardigd door een zendingscomité in Londen, als waarnemend consul. Hij blijft in Batavia tot eind augustus 1946. Dan is dr U.H. van Beyma (die werkzaam geweest was in het verzekeringswezen) net een maand in Batavia. Tot april 1947 is Van Beyma de enige in functie zijnde consul: Van Randwijck was lid van de directie der SZC/VNZ geworden en De Niet was met verlengd verlof. November 1947 wordt mr J. de Visser (die werkzaam geweest was op het kabinet van de minister-president) zendingconsul en voorjaar 1948 treedt voor het eerst een zendingconsul afkomstig uit de Gereformeerde Kerken aan, dr F.L. Bakker. Vooral De Niet en Van Beyma zijn op het punt van de dekolonisatieproblematiek vanuit het zendingconsulaat naar buiten getreden.

⁴ Gegevens afkomstig van mevr. E.H. de Niet-Child in een gesprek op 15 mei 1995.

⁵ De term is ontleend aan de geruchtmakende verklaring die de Samenwerkende (Hervormde) Zendingcorporaties te Oegstgeest op 25 oktober 1945 het licht deden zien; onder verwijzing naar de rede van Koningin Wilhelmina van 7 december 1942 werd verklaard, dat de SZC "voor hun deel ondubbelzinnig en onbekrompen hebben op te komen voor een algeheele liquidatie der koloniale verhouding".

⁶ Zie J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, (Baarn, 1983) 125.

De bijdrage van het zendingsconsulaat aan het dekolonisatiedebat

Het ligt voor de hand de bijdrage aan de dekolonisatie van Indonesië van het gezamenlijke bureau van de Nederlandse zendingsorganisaties in Indonesië, bekend als het zendingsconsulaat, vooral te zoeken in de voorlichting aan de zendingsorganisaties en hun achterban binnen de (protestantse) kerken in Nederland. Dat zou, gezien het in die jaren nog aanzienlijke maatschappelijke belang van de kerken, reeds een belangrijke bijdrage geweest zijn.

Met name de beide grote volkskerken (de RK en NH Kerk) waren in die jaren belangrijk als potentiële discussiefora. Evenals binnen de Gereformeerde Kerken echter was ook binnen de Rooms-Katholieke Kerk het terrein van de politiek vrijwel geheel gedelegeerd aan de aan die kerk gerelateerde politieke partij, respectievelijk de ARP en de KVP. Met betrekking tot de Gereformeerde Kerken is aangetoond hoe de discussie effectief gekortwiek is door de mannen van de ARP die zoals bekend fel gekant was tegen erkenning van de Republiek Indonesië, die men beschouwde als opstand tegen het wettige Nederlandse gezag.⁷ Wat de Rooms-Katholieke Kerk betreft is het ontbreken van een directe relatie van het Nederlandse episcopaat met missie en missionarissen in Indonesië – bestuurlijk ressorteerde de missie onder het Vaticaan – een belangrijke reden geweest waarom het binnen de Rooms-Katholieke Kerk nauwelijks tot discussie gekomen is.⁸

Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk echter heeft op diverse niveaus een bij tijd en wijle stevige discussie gewoed. Meerdere factoren hebben die discussie gestimuleerd. Het zelfbeeld van de Nederlandse Hervormde Kerk als volkskerk en het tijdens de Duitse bezetting onder invloed van de theologie van Karl Barth en de bewegingen voor kerkopbouw en kerkherstel herontdekte

⁷ Linda Hazenkamp, *De houding van de Gereformeerde Zending tegenover het Indonesisch nationalisme in de periode 1945-1949*, doctoraal scriptie, Rijksuniy. Utrecht, 1985.

⁸ Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 162 vlg.

belang van het spreken van de kerk over belangrijke maatschappelijke en politieke vragen. Het feit dat er geen binding was met een bepaalde politieke partij, maar dat een deel van de Hervormden zich verbonden voelde met de CHU (die tot medio 1948 met de ARP oppositie voerde tegen het regeringsbeleid), terwijl een ander deel van de Hervormden de zogenaamde doorbraak steunde en dus op de PvdA stemde. Beide groeperingen hadden hun eigen spreekbuis. Voor de Confessionelen, die vooral de CHU steunden, was dat *De Gereformeerde Kerk*, voor de "Doorbraak"-Hervormden was dat *In De Waagschaal*. Een belangrijke factor was tenslotte de groeiende toenadering tot de Hervormde Kerk van de (Hervormde) Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties (hierna aangeduid als VNZ), die in 1951 binnen de NH Kerk opgenomen werden en Raad voor de Zending der NH Kerk gingen heten.

Aan de discussie binnen de Hervormde Kerk heeft het zendingsconsulaat niet rechtstreeks deelgenomen. Dat lag ook niet voor de hand, omdat het zendingsconsulaat immers een vrucht van de samenwerking van zendingsinstanties van meerdere kerken was. Ook de Hervormde consuls (Van Beyma en De Niet) hebben slechts incidenteel zich gemengd in de discussie. Geen van de zendingsconsuls heeft gepubliceerd in het weekblad *De Hervormde Kerk*, de officiële spreekbuis van de Hervormde synode, of in het weekblad *In de Waagschaal*. In het maandblad *Wending* hebben Van Beyma en De Niet slechts een keer gepubliceerd, namelijk in het speciale Indonesië-nummer van mei 1949, dat in samenwerking met het zendingsconsulaat tot stand gekomen is. Bij mijn weten is slechts een keer sprake geweest van directe beïnvloeding van een sleutelfiguur in de Hervormde Kerk, te weten dr E. Emmen, de algemeen secretaris van de Hervormde synode, die ter gelegenheid van de synodevergadering van de Protestantse Kerk in juni 1948 in Batavia/Jakarta

was.⁹ Bij de totstandkoming van synodale uitspraken over de zogenaamde Indonesië-kwestie hebben de zendingsconsuls geen invloed uitgeoefend en zijn ze ook niet geraadpleegd.¹⁰ Slechts een keer hebben de (Hervormde) zendingsconsuls direct gereageerd op een Hervormd synodaal geschrift, de verklaring van 14 januari 1949.¹¹ In die (door Van Beyma geschreven, maar door De Niet uitdrukkelijk gesteunde¹²) brief verwijten de beide zendingsconsuls de Hervormde synode het onrecht van de tweede militaire actie niet bij de naam te noemen: namelijk het gewapenderhand uitschakelen van een andere overheid, die immers evenals de Nederlandse overheid dienaressse Gods is.

De bijdrage van het zendingsconsulaat aan het dekoloniatiedebat in Nederland, concreet: het debat over de houding ten aanzien van de Republiek Indonesië, vond grotendeels achter de schermen plaats. Ze beperkte zich echter niet tot de discussie binnen de Hervormde kerk. Wat het zendingsconsulaat deed op het gebied van voorlichting over de politieke ontwikkelingen was bekend in een brede kring van werkers in kerk en zending in Indonesië, en van bestuurders van zendingsinstanties in Nederland. En de keuze om – naarmate de Republiek Indonesië in 1948 meer en meer in de verdrukking raakte – zich beschikbaar te stellen als kanaal voor de Indonesische visie op de onderhandelingen voorafgaande aan de

⁹ Voorlichtingsbijeenkomst t.b.v. dr E. Emmen, dr K.J. Brouwer (President-director VNZ) en minister mr P. Liefwinck op 29 mei 1948 over de actuele situatie in Indonesië; de tekst van de belangrijkste lezing (van dr C.L. Verdoorn) is te vinden in het Archief De Niet (voortaan ADN) te Oegstgeest, ARvdZ/ADN 293-296.

¹⁰ In een brief aan Emmen, d.d. 22 juni 1949, ARvdZ 118.45.3, constateerde Van Beyma, naar aanleiding van de zinsnede in de synodale verklaring van 14 januari 1949 (zie Bijlage III) waarin sprake is van "politieke gecompliceerdheid" die zich "aan het oordeel der Kerk onttrekt", dat nooit om inlichtingen etc. gevraagd is aan de Protestantse Kerk of aan het zendingsconsulaat.

¹¹ Namelijk de mede door De Niet gesteunde brief van Van Beyma, d.d. april 1949, aan de Hervormde synode, ARvdZ 173.29.XI en 118.45.3.

¹² De Niet aan Generale Synode N.H. Kerk, d.d. 18 mei 1949, no. 1383, ARvdZ/ADN 466.

tweede militaire actie was bekend in kringen van politici en journalisten, die een vreedzame oplossing van het conflict met de Republiek Indonesië voorstonden. Door het zendingsconsulaat verzamelde informatie heeft in de loop van de jaren 1947-1949 een rol gespeeld in de discussie binnen de kerken en in progressieve media zoals *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *In De Waagschaal*.

De zendingsinstanties waren daar niet altijd gelukkig mee. Begrijpelijk: een groot deel van degenen, die het werk van de zendingsorganen steunden binnen de kerken, stemden op partijen zoals ARP en CHU, die krachtig optreden tegen de Republiek Indonesië eisten. Eind 1948 ontstond zelfs een organisatie van verontruste Hervormde zendingsvrienden, de zogenaamde "Hernieuwde Zendingsactie", die de VNZ te zeer georiënteerd achtten op "links", lees: de PvdA, inzake de Indonesië-kwestie. Binnen de NZR is herhaaldelijk kritiek geuit op de omvang en ook de inhoud van de activiteiten van het zendingsconsulaat op het terrein van de politieke voorlichting, waarvoor men met name De Niet verantwoordelijk achtte.¹³

Op sleeptouw?

Dat De Niet door de zendingsleiding als motor beschouwd werd van het politieke engagement was niet zo verwonderlijk. Wat de zendingsleiding in het verre Nederland zich vermoedelijk niet zo realiseerde was, dat de zendingsconsuls niet door wie dan ook op sleeptouw genomen hoefden te worden om het dekolonisatieproces kritisch te volgen. Ze waren door met name Hendrik Kraemer ervan overtuigd geraakt dat het Indonesische nationalisme de bewuste uitingsvorm was van een onder de Indonesische bevolking breed geworteld verlangen naar

¹³ Op 6 november 1948 schrijven de zendingsconsuls aan het NZR moderamen: "Het heeft ons pijnlijk getroffen van dr. van Beyma (vdW: die was in september 1948 voor een kort verlof in Nederland) te vernemen, hoe in sommige kringen der Nederlandse Zendingsleiding wordt aangenomen, dat drie onzer zich practisch in allerlei opzichten door een onzer "op sleeptouw" laten nemen". ARvdZ 114.37.1.

zelfstandigheid, dat – als gevolg van de Japanse bezetting in een stroomversnelling geraakt – onstuitbaar was. Ze deden hun werk in het brandpunt van de spanningen van die dagen. Ze hadden te maken met ambtenaren van het Nederlands-Indisch gouvernement. Ze stonden in contact met zendelingen in heel Indonesië en kregen van hen informatie over wat er onder Indonesiërs leefde en met name hoe sterk het verlangen naar zelfstandigheid ook buiten Java en Sumatra leefde. In Batavia/Jakarta hadden ze via de Protestantse Kerk, waarvan ze lid waren, contact met de Nederlandse gemeenschap en met Indische mensen, onder wie de sympathie voor de Republiek niet groot was. Ze hadden goede contacten met de protestanten onder de nationalistisch georiënteerde Indonesiërs, zoals dr J. Leimena, mr A.M. Tamboenan en mr A. Sjarifoeddin. Ze waren beter dan wie ook in staat om onderscheid te maken tussen feiten en propaganda in de voorlichting van de Nederlandse regeringsvoorlichtingsdienst. Dat gold trouwens ook voor de voorlichting die uit de hoofdstad van de Republiek Indonesië kwam.

Omdat Van Beyma naast De Niet het langst in functie was en bovendien 8 maanden de enige zedingsconsul was geweest, mag de ontwikkeling van zijn visie als voorbeeld dienen. Van Beyma had in februari 1947 aan de VNZ-directie ten aanzien van het conflict met de Republiek Indonesië geschreven, dat hij niet voor de ene of de andere partij wilde kiezen. Dat is "voor een mens, die in Jezus Christus gelooft, een vlucht uit de moeilijkheden. Het is beter met lege handen te blijven staan, dan kerk en zending als geheel de politieke weg op te zenden. [...] Bent U dat mij eens?"¹⁴ Dat zal de leiding van de Hervormde zending toen zeker beaamd hebben. Dezelfde Van Beyma echter had in november 1946 in een brief aan de zedingsleiding al gepleit voor zending als weerbaar maken van de Indonesische kerken op politiek terrein: "Hier zijn zendelingen op hun plaats

¹⁴ Van Beyma aan directie VNZ, d.d. 10 febr. 1947, ARvdZ 97.7.6.

die "politischer Gottesdienst" brengen".¹⁵ En als hij eind december 1946 reageert op het bericht dat de christelijke partijen in het parlement tegen het akkoord van Linggadjati hebben gestemd, doet hij dat met nauwelijks ingehouden woede. Dat bericht, schrijft hij, heeft "een zeer scherpe echo hier [...] verwekt, onder de christenen! [...] En denkt U niet dat dit tegenstemmen snel vergeten wordt. Wanneer je in de crisis van het eigen staatkundig leven bent gekomen in een strijd op leven en dood, dan vergeet je niet wie je heeft getracht beentje te lichten toen je nog maar wankel stond."¹⁶ In dezelfde brief meldt hij dat enkele boekjes die de houding der zending duidelijk maken aan Hatta zijn gegeven. Hoewel Van Beyma in deze periode geen positie wil kiezen in het conflict tussen Nederland en de Republiek Indonesië, is wel duidelijk dat hij vanuit zijn functie als vertegenwoordiger van de zending zeer duidelijk de visie en ook de positie van de Indonesische christenen in de Indonesische strijd om onafhankelijkheid zeer zwaar laat wegen. Dat criterium brengt hij kort voor de eerste militaire actie, in de spannende dagen van juni 1947, nog scherper onder woorden in een brief aan alle werkers in kerk en zending in Indonesië. Verwijzend naar de conferentie van vertegenwoordigers van kerken op Java en de Hervormde en Gereformeerde zending, die van 19-25 mei te Batavia/Jakarta had plaatsgevonden (naar de plaats van samenkomst in de kerk op het Kwitangplein doorgaans aangeduid als Kwitangconferentie) schrijft hij:

Wij hebben ons solidair verklaard met de profetische, priesterlijke en koninklijke roeping der kerken van Christus in deze landen. Wil deze solidariteit iets beteekenen, dan is zij een zeer bewuste keus geweest tezamen met onze Indonesische broeders op of onder te gaan. Uw God is mijn God, Uw opdracht is mijn opdracht, Uw last is mijn last. Onze solidariteit

¹⁵ Van Beyma aan directie VNZ, d.d. 11 nov. 1946, ARvdZ 97.7.9.

¹⁶ Van Beyma aan directie VNZ, d.d. 27 dec. 1946, ARvdZ 97.7.9.

met onze zusterkerken sluit hun solidariteit met de volkeren, waarin zij door Gods barmhartigheid gepland zijn, in.¹⁷

Met dit uitgangspunt zou Van Beyma ook zonder De Niet tot een duidelijke stellingname gekomen zijn toen de eerste militaire actie van start ging op 21 juli 1947. Van "op sleeptouw nemen" is dus in het geval van Van Beyma geen sprake. Over de visie van mr J. de Visser (die in november 1947 zendingsconsul werd) zwijgen de bronnen en van die van dr F.L. Bakker heb ik onvoldoende studie gemaakt. Bakker heeft zich in ieder geval lang voor hij zendingsconsul werd kritisch uitgelaten over het Nederlandse dekolonisatiebeleid.¹⁸

*"een heele lijdensgeschiedenis"*¹⁹

Maar, zoals gezegd, dat De Niet als motor gezien werd in de politieke stellingname van het zendingsconsulaat, was niet verwonderlijk en klopte ook wel met de feiten.²⁰ In de leiding van NZR en VNZ wist men heel goed, dat De Niet in februari en maart 1947 een serieuze kandidaat geweest was voor de opvolging van dr H.J. van Mook als landvoogd of hoofd van het Nederlands-Indisch gouvernement. De minister van Overzeese Gebiedsdelen, mr J.A. Jonkman, had hem begin februari gepolst. Jonkman kende hem uit de tijd dat ze beiden in het Japanse kamp Sukamiskin zaten. De Niet had daarover advies gevraagd aan een aantal vooraanstaande mensen uit de kringen

¹⁷ Se publicatie van het publicatiebureau voor Protestantse Kerk en Zending, Rondzendbrief VIII en IX van dr U.H. van Beyma, ARvdZ 117.43.1.

¹⁸ Dr F.L. Bakker heeft de *Verklaring en Oproep* van 1 augustus 1947 van veertien werkers in Kerk en Zending te Batavia ondertekend; daarin werd o.m. begrip geëist voor het standpunt van de regering van de Republiek Indonesië. Zie Bijlage I bij dit artikel.

¹⁹ Uitspraak van De Niet, gedaan aan Schermerhorn bij het uitgaan van de kerk op 26 april 1947 te Batavia, geciteerd in *Het dagboek van Schermerhorn*, uitg. C. Smit (Utrecht, 1970) 472.

²⁰ Dr B.J. Boland, die in 1947 in het gebouw van het zendingsconsulaat woonde en veel met De Niet omging, bevestigde in een gesprek op 26 juni 1995, dat De Niet doorgaans de initiatiefnemer was inzake standpuntbepalingen van het zendingsconsulaat.

van VNZ (K.J. Brouwer, S.C. Graaf van Randwijck, N. Stufkens, C.L. van Doorn en H. Kraemer) en Zending der Gereformeerde Kerken (J.H. Bavinck).

Ook de neerslag van de ervaringen van De Niet in die periode (die hij later tegenover Schermerhorn, het hoofd van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie (Commissie-Generaal), een "lijdensweg" noemt²¹) was in kleine kring binnen de zendingsleiding bekend. Daarin valt te lezen, wat zijn visie is, respectievelijk zijn program zou zijn geweest als hij landvoogd geworden zou zijn. In gesprekken met minister-president dr L.J.M. Beel en minister Jonkman had hij die visie uiteengezet. In hoofdlijn: Indonesië moet zo snel mogelijk op de been geholpen worden als autonome staat, dus niet als een zelfstandig bestuurd Nederlands-Indië, maar als een zelfstandig Indonesië. Dat had Beel de opmerking ontlokt dat zelfs Van Mook nog te veel toewerkte naar een Indië op Nederlandse benen of Nederlandse ondernemersbenen. Nederland, had De Niet voorts gezegd, moet bewust meewerken aan de liquidatie van feodale verhoudingen, een zo progressief mogelijk financieel en economisch beleid voeren, en de eenheid van Indonesië als uitgangspunt nemen: Nieuw-Guinea mag daarvan niet uitgezonderd worden (dit in verband met toen levende ideeën over kolonisatie van Nieuw-Guinea door Nederlanders, met name NSB-ers of Indo-Europeanen). Zoals De Niet al eerder²² had benadrukt gaat hij ervan uit dat een band met Nederland voor dat doel wenselijk is, maar niet als voorwaarde gesteld mag worden. Die band moet functioneel bepaald worden, afhankelijk van het beoogde doel, namelijk de totstandkoming van een autonome Indonesische rechtsstaat. "Alleen door zulk een

²¹ Zie voetnoot 19; Schermerhorn was de voorzitter van de Commissie Generaal die in 1946-1947 namens de Nederlandse regering de onderhandelingen voerde met de Republikeinse regeringsdelegatie.

²² In een artikel in *De Brug/Djambatan* van mei 1946 en in een lezing gehouden op de Bondsdag van het Nederlands Jongelings Verbond op 19 juli 1946, uitgegeven als brochure en te vinden in ARvdZ/ADN 49-78.

functionele bepaling is er een kans de vertrouwenscrisis te overwinnen. We moeten goed beseffen, dat ook zogenaamd coöperatieve Indonesiërs meer en meer Linggadjati zien als een noodzakelijke pleisterplaats naar een Indonesië geheel los van Nederland".²³ Gewapend afdwingen zal zeker leiden tot verwijdering en tot uiteengaan bij de eerstvolgende gelegenheid. Tot zover de samenvatting van De Niet's visie.

De Niet is het niet geworden, mede vanwege het feit dat hij zoals uit het boven aangehaalde citaat al blijkt, het akkoord van Linggadjati van november 1946 (waarin zoals bekend een van de hoofdpunten de constructie is van een unie tussen Nederland en Indonesië) niet als onwrikbaar uitgangspunt wilde zien. Anders gezegd: het kabinet, met name de KVP-ers maar waarschijnlijk ook W. Drees, vond de ideeën van De Niet iets te radicaal. Bovendien bleek de fractievoorzitter van de KVP, C.P.M. Romme, na diens Indonesië-reis in maart 1946, ambities te hebben om gouverneur-generaal te worden.²⁴ Uiteindelijk zou dr H.J. van Mook landvoogd blijven, tot najaar 1948 toen wel een KVP-er landvoogd werd, dr L.J.M. Beel.

II. De eerste militaire actie

Op 20 juli is het zover. Op één punt, de Nederlandse eis tot de vorming van een gemeenschappelijke Nederlands-Indonesische politiemacht, was geen overeenstemming bereikt. De militaire actie, genaamd "operatie produkt" gaat van start in de nacht van 20 op 21 juli 1947 (in documenten vanuit Indonesië is vaak sprake van 21 juli als startdatum). Hoofddoel van de actie is het "openleggen" van de rijstbouwgebieden en de cultuuronderne-

²³ De Niet aan mr dr J. Barents, d.d. mei 1947, ARvdZ/ADN 94 en ARvdZ 117.43.1 In dit document vat De Niet in chronologische volgorde de gesprekken over zijn kandidatuur voor de landvoogdij samen.

²⁴ De Niet aan mr dr J. Barents, ARvdZ/ADN 97: Romme door KVP minister als kandidaat gesteld voor G.G.-schap. Zie ook Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 280 vlg.

mingen om zo "Nederland financieel-economische ruimte te verschaffen en daarmee de Nederlandse aanwezigheid te continueren".²⁵ Aan die reden werd in die dagen overigens geen grote ruchtbaarheid gegeven. Het heette dat Nederland moest ingrijpen vanwege de chaos en de onveiligheid in het gebied van de Republiek. Het was echter uitdrukkelijk niet de bedoeling om de Republiek Indonesië als zodanig uit te schakelen; in het kabinet was daarom afgesproken niet naar Yogyakarta op te rukken. Bij dat standpunt bleef de Nederlandse regering, ondanks het feit, dat de luitenant-gouverneur-generaal Van Mook en zijn adviseur P.J.A. Idenburg krachtig pleitten voor "uitroeiing van de pesthaard in Djokja"²⁶ in de hoop daarmee een gematigde Republikeinse regering in het zadel te helpen, die met hulp van het Nederlandse leger de radicale elementen in de eigen achterban in het gareel zou kunnen houden.

De Niet, hoewel een verklaard tegenstander van de militaire actie, is – nu het kwaad eenmaal geschied is – ook voorstander van optrekken naar Yogya. En wel om dezelfde reden als Van Mook en Idenburg: het neutraliseren van de meest radicale elementen, namelijk "zij die van het soort van Boeng Tomo zijn, die dagelijks de meest perverse, hysterische, tot destructie leidende ophitsing de aether inslingert". Dit schrijft hij aan minister Jonkman, omdat het er hem om gaat "de dynamiek die er in de Republiek in niet geringe mate is of was te redden".²⁷

"Het gewapend conflict in Indonesië"

Onder die titel verschijnt op 4 augustus 1947 te Batavia een (op 1 augustus gedateerde) verklaring van veertien Hervormde en Gereformeerde werkers in de Protestantse Kerk en in de Zen-

²⁵ J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd: het Nederlands beleid tegenover de Indoheesische revolutie 1945-1947*, (Amsterdam, 1988) 402.

²⁶ Geciteerd in De Jong, *Diplomatie of strijd*, 403.

²⁷ De Niet aan Jonkman, d.d. Jakarta, 29/30 juli 1947, ARvdZ/ADN 110-113; Boeng Tomo is generaal Soetomo; hij was de charismatische leider van de pemudarevolutie in Surabaya in oktober/november 1945.

ding. Onder hen de beide zendingsconsuls en dr F.L. Bakker, die voorjaar 1948 zelf zendingsconsul zal worden. De Niet had het initiatief genomen, het concept gemaakt en vervolgens besproken met de zendingspredikant Boland en met de rector van de Hogere Theologische School Rasker.²⁸ Van Beyma was op dat moment in Bandung, maar telegrafeerde zijn instemming met de tekst, die hem door een bevriende relatie was bezorgd.²⁹

In de *Verklaring en Oproep*, zoals het stuk vaak korthedshalve wordt genoemd, geven de opstellers uiting aan hun bezorgdheid over de ontwikkelingen in Indonesië en met name over de gevolgen van het op 21 juli begonnen gewapend conflict dat van Nederlandse zijde aangeduid wordt als "politieel optreden ter verzekering van recht en veiligheid", maar door talloze Indoneziërs in en buiten de Republiek, waaronder ook vele Christenen, als "koloniale oorlog" gezien wordt. De opstellers zeggen begrip te hebben voor de moeilijkheden, waarvoor de Nederlandse regering zich geplaatst zag op de weg van een vreedzame oplossing. Onwil, onmacht en onware propaganda in de Republiek zijn de aanleiding geweest.

Anderzijds echter eisen zij met nadruk begrip van het Nederlandse volk voor de aarzelingen bij de regering van de Republiek om akkoord te gaan met de Nederlandse eisen betreffende de uitvoering van het akkoord van Linggadjadi. Teveel Nederlanders hopen op en streven naar een bestuurlijke constructie, waarbij de vooroorlogse situatie zoveel mogelijk hersteld wordt en alleen pro forma aan de Indonesische vrijheidsdrang tegemoet gekomen wordt. Wij ervaren dat, schrijven zij, als schuld van het Nederlandse volk, niet in het

²⁸ Zie "Tot beter begrip", de in januari 1948 verschenen nota waarin de zendingsconsuls rekenschap afleggen van hun handelingen in het conflict dat mede naar aanleiding van hun kritiek op de militaire actie met de leiding van de Protestantse Kerk ontstond, 43, ARvdZ 178.30.III/117.42.2a/117.43.1/2a.

²⁹ Zie "Tot beter begrip", 43 en de brief van Van Beyma aan N.G. van Schouwenburg (directeur persbureau NH Kerk), d.d. 1 okt. 1947), ARvdZ 178.45.2: het gerucht ging namelijk dat Van Beyma het eigenlijk niet eens zou zijn met de *Verklaring en Oproep*.

minst van ons, Nederlandse Christenen, "uit wier midden dag aan dag geluiden en acties voortkomen, welke naar onze diepe overtuiging blijken te geven van een zodanig gebrek aan begrip voor de omvang en diepte der wijzigingen in de verhouding tussen Oost en West, dat zij – ongetwijfeld ten dele onbedoeld, maar even zeker ten dele wel bedoeld – welkome steun betekenen voor de sterke tendensen tot zo volledig mogelijke terugkeer der vooroorlogse overheersende positie van Nederland en Nederlanders in Indonesië."

Tegen deze achtergrond gezien vrezen zij dat de op 21 juli ingezette "militaire actie" een blijvende verwijdering tussen het Nederlandse volk en een belangrijk deel der Indonesische bevolking tot gevolg zal hebben, en met name de meest constructieve groep in de Republiek voor altijd van Nederland zal doen vervreemden. En dat samengaan van Indonesië en Nederland voor beide landen het meest heilzaam zou zijn, zij het op voorwaarde van vrijwilligheid, zoals in de Koninklijke rede van 1942 is vastgelegd.

Verontrust zijn de opstellers ook omdat ze merken hoe onder het mom van deugdzaamheid motieven van macht en materieel belang een "misleidend monsterverbond" aangaan met de oprechte wens om de verhouding tussen Nederland en Indonesië te grondvesten op waarheid, gerechtigheid en naastenliefde.

Ze erkennen mee schuldig te staan voor God en beseffen dat Indonesië voor ons land en volk en voor ieder van ons persoonlijk door God tot toetssteen is gemaakt, dat wij in dat oordeel niet kunnen bestaan, en bidden daarom en roepen op tot het gebed om Gods ontferming over ons land en volk en over Indonesië. Zij roepen daarom op te bewerken, dat het beleid ten aanzien van Indonesië zal worden bepaald door een volstrekt oprecht streven naar verwezenlijking van waarheid, gerechtigheid en naastenliefde en "niet door het egoïsme, het opportunisme of de daemonie, welke ook het politieke spel in Nederland ten dezen maar al te weinig vreemd zijn".

Tot zover de *Verklaring en Oproep*, die in Nederland bij het verschijnen ervan mee ondertekend wordt door vijf leden van de directie der Hervormde zending, enkele leden van het dagelijks bestuur van de NZR, en enkele vooraanstaande figuren uit de zending zoals prof. H. Kraemer en ds Th.W.B.G. Gramberg. Voorts verklaren nog 204 personen in Nederland en Indonesië hun instemming.³⁰

De *Verklaring en Oproep* weerspiegelt de ambivalentie ten aanzien van de Republiek, die in progressieve kringen in Batavia leefde, ook bij Van Beyma (zie boven) en De Niet (die in de boven aangehaalde brief aan Jonkman van 29/30 juli 'konstrukatieve en daemonische krachten' in de Republiek onderscheidt). In de *Verklaring en Oproep* wordt gesproken van "onwil, onmacht en onware propaganda" in de Republiek, kwalificaties, die de medeverantwoordelijkheid van de Republikeinse regering veronderstellen. Vergelijkbare kwalificaties worden niet gebruikt in verband met de Nederlandse of Nederlands-Indische regering, hoewel de Rijksvoorlichtingsdienst op zijn minst tendentieuze voorlichting gaf over de situatie in de Republiek.

Hoewel de verklaring niet tegen de militaire actie als zodanig protesteert, worden wel schoten voor de boeg afgegeven, bedoeld voor de Nederlandse regering, en voor al die progressieven, die wel vinden dat Indonesiërs recht hebben op zeggenschap in eigen land, maar ook van mening zijn dat Nederland een missie te volvoeren heeft in Indonesië. Immers: die visie leent zich maar al te gemakkelijk voor een "misleidend monsterverbond" met imperiale en economische belangen. En inderdaad: na de eerste militaire actie ontstaat in Nederland een scheiding onder hen die het recht van het Indonesisch nationalisme erkennen. Een deel van hen zal in de praktijk het regeringsbeleid steunen, dat er meer en meer op gericht is de dekolonisatie op Nederlandse voorwaarden te laten verlopen. In

³⁰ Zie de eerder genoemde nota "Tot beter begrip", 43.

deze splitsing zullen de zendingsconsuls aan de ene kant en de zendingsleiding overwegend aan de andere kant komen te staan.³¹

Tenslotte: de *Verklaring en Oproep* was een belangrijk signaal aan de Christenen in de Republiek en daarbuiten, dat althans een aantal leidende mensen in kerk en zending in Indonesië grote aarzelingen had bij de militaire actie. Dr F.L. Bakker zal later als zendingsconsul (ter gelegenheid van een bezoek aan Yogyakarta van 21-27 mei 1948) constateren: "pas in Djokja heb ik ten volle begrepen, welke betekenis de 1 augustus 1947 afgelegde oproep en verklaring heeft gehad", want het wantrouwen tegen Nederlanders, ook op kerkelijk terrein, was sterk gegroeid. Op een optreden als de militaire actie, schrijft Bakker, had niemand gerekend en men kon ook niet begrijpen "dat Nederland de zelfstandigheid en soevereiniteit van de Republiek niet wil erkennen".³²

Onder de titel "Rondom de militaire actie" sturen de zendingsconsuls op 17 oktober een bundel met de belangrijkste reacties van de zijde van kerk en zending naar alle werkers in kerk en zending in Indonesië, onder meer de *Verklaring en Oproep* en twee kritische reacties daarop, boodschappen van de Hervormde synode, de directie van de VNZ, de Protestantse Kerk in Indonesië, de Wereldjongerenconferentie te Oslo. Eerder al hadden de zendingsconsuls de artikelen van H. Kraemer in *Vrij Nederland* en *Wending*³³ rondgestuurd. Kraemer had daarin scherp geprotesteerd tegen de militaire actie en het besluit daartoe een fataal besluit genoemd, dat de oplossing van het grote vraagstuk

³¹ Ik verwijs hier alleen naar een rapport over de binnenlandactie van de VNZ van september 1947 en een brief van De Niet d.d. 5 mei 1949 aan Van Randwijck, ARvdZ, 117.43.9. De Niet schrijft dat ze inzake het Indonesië-beleid sinds september 1947 tegenover elkaar staan, omdat Van Randwijck tot de aanhangers van Nederlands verantwoordelijkheid voor Indonesië hoort en De Niet dagelijks en aan den lijve ervaart, dat die tijd voorbij is.

³² F.L. Bakker, "Rapport bezoek aan Djocja 21-23 mei 1948", ARvdZ/ADN 284 vlg.; 117.43.2a.

³³ "Crisis der waarachtigheid", *Vrij Nederland*, 10 sept. 1947; het *Wending*-artikel was getiteld "Nederland in de Waagschaal" en verscheen in het septembernummer 1947 van *Wending*.

van de liquidatie der koloniale verhouding niet dichterbij brengt maar juist ondermijnt (*Wending*-artikel), zodat wij – terwijl voor- en tegenstanders van Linggadjati het erover eens zijn dat herstel der koloniale verhouding geen doel mag zijn – ”in feite bezig zijn in een kras koloniaal regime af te glijden” (*Vrij Nederland*-artikel).

De genoemde bundel en de artikelen van Kraemer hebben een brede verspreiding gevonden in Indonesië, in en buiten de Republiek. Ook buiten de kring van Indonesische protestanten. De *Niet* maakt melding van het bezoek van de top van Masjoemi, dr Soekiman, ir Moh. Noor en Wirjopranoto aan het zendingsconsulaat, eind 1947, die benieuwd zijn naar het draagvlak in Nederland van de ideeën van Kraemer en naar trends in de wereldpolitiek. ”Je zult toch wel inzien”, schrijft De *Niet* aan Van Randwijck, ”van welk een ongelofelijke betekenis het was, dat de voorzitter van een Masjoemi geen beter adres wist om over de ”Republiek in de wereld” te spreken dan het zendingsconsulaat?”³⁴

III. Een tweede militaire actie dreigt

Iemand heeft het dezer dagen scherp onder woorden gebracht: wij hebben in Indonesië onze eigen vijanden geschapen. Van de aanvang af hebben wij in de Republiek onze vijand gezien en wij hebben haar als zodanig behandeld met als klap op de vuurpijl de ”politieonele” actie. Maar de Republiek is onze vijand niet – was het in ieder geval zeker niet. Het was een vriend, die ons onze feilen toonde. Maar wij hebben haar dat niet in dank afgenomen – wij hebben de worsteling om vrijheid aangevoeld als een soort persoonlijke belediging. Wij hadden het immers zo goed met Indonesië voor? Het zou zijn vrijheid krijgen, maar op onze wijze en op onze tijd. En om dat te demonstreren schiepen

³⁴ De *Niet* aan Van Randwijck, d.d. 10 nov. 1948, no. 198, ARvdZ/ADN 337-344. De Masjoemi was de partij in de Republiek waarin zowel traditionele als reformistische Moslims zich verenigd hadden.

wij deelstaten, Negara's en Daerah's, die aan onze hand naar het land der vrijheid zouden wandelen.³⁵

Dit citaat uit een, in samenspraak met De Niet ontstane, artikelenserie in *Het Parool* brengt onder woorden hoe De Niet de Republiek beschouwde: namelijk als de uitingsvorm van de Indonesische worsteling om vrijheid. Vanuit dat perspectief gezien kon het Nederlandse beleid niet anders dan een grote vergissing heten. "Grotesk" noemt hij het ergens.³⁶

Zijn collega Van Beyma had, in een poging tot theologische doorlichting van het conflict met de Republiek, najaar 1947 in een alle werkers in kerk en zending gestuurde³⁷ uitvoerige nota, getiteld "Bekering en Doop", in de worsteling om vrijheid van het Indonesische volk de hand van God gezien en constateerde: "God heeft ons door de Indonesische kwestie ontmaskerd". De na de oorlog in Nederland ingezette doorbraak is vastgelopen op de vanuit Azië gestelde vraag om vrijheid. Nederland was niet bereid om – in de termen van Kraemer's *Wending*-artikel – de weg der zelfoverwinning te gaan. Nu is er nog maar een weg over: die van de bekering tot het in Indonesië zijn als iemand die dient, als "iemand die vroeger de leiding had in een zaak, plotseling door de omstandigheden voortaan voeten moet wasen".³⁸

De situatie in de Republiek was als gevolg van de militaire actie en de Nederlandse maritieme blokkade zeer verslechterd. Van het grondgebied van de Republiek op Java was nog maar ongeveer een derde over, feitelijk alleen Midden-Java. Grote

³⁵ Niet-gepubliceerd laatste artikel van artikelenserie van een "bijzondere correspondent uit Batavia", die van november 1947 tot augustus 1948 in *Het Parool* verscheen. De auteur is ir P. Telder, hoofd van het publicatiebureau van de Protestantse Kerk, aldus De Niet in een brief aan Van Randwijck, no. 198, d.d. Jakarta, 10 nov. 1948, ARvdZ/ADN 337 vlg., en 117.43.8.

³⁶ "Politieke situatie Indonesië, vierde vervolg", d.d. Batavia, 6 dec. 1948, ARvdZ/ADN 395.

³⁷ Aldus in "Tot beter begrip", 45, ARvdZ 117.43.2a.

³⁸ U.H. van Beyma, "Bekering en Doop", *Zendingsconsulaat*, no. S.2, d.d. 3 nov. 1947 (o.a. in ARvdZ 117.42.2a en 117.42.3a). Het citaat is van pag. 12. "Bekering en Doop" is ook opgenomen in de nota "Tot beter begrip".

rijstproducerende gebieden in West- en Oost-Java werden door het Nederlandse leger gecontroleerd. De bevolking kreeg in toenemende mate te lijden onder voedselschaarste en gebrek aan medicijnen en kleding. Zendingconsul Bakker, eind mei 1948 op bezoek in Yogyakarta, constateert dat er groot gebrek aan kleding is: velen zijn gekleed in zakken, bagor en allerlei lompen. Gebouwen zien er ongeverfd en ongewit uit. Maar de mensen zijn veel zelfbewuster dan vroeger.³⁹

Naarmate echter de Republiek steeds meer in de verdrukking raakte, werd haar voorhoedepositie als exponent van het Indonesische vrijheidsstreven sterker. Het boven geciteerde voor *Het Parool* bedoelde artikel (niet gepubliceerd om de PvdA, die immers medeverantwoordelijk was voor het Indonesië-beleid, niet voor het hoofd te blijven stoten⁴⁰) constateert dat ook in de Deelstaat Oost-Indonesië en in de resoluties van de Bandungconferentie (overleg van de deelstaten buiten de Republiek over de toekomst van Indonesië) van een vriendelijke gezindheid jegens Nederland geen sprake meer is: "men wil de Nederlanders kwijt". In die geest spreekt ook dr J.A. Verdoorn, oud-zendingarts en actief geweest in de Vereniging Nederland-Indonesië, voor zijn vertrek naar Batavia als arts in regeringsdienst op een voorlichtingsavond op 29 mei 1948, die het zendingconsulaat had georganiseerd voor dr E. Emmen (algemeen secretaris van de Hervormde synode, in Indonesië ter gelegenheid van de synode van de Protestantse Kerk in juni 1948) en dr K.J. Brouwer (President-director van de VNZ). Ook minister P. Lieftinck is aanwezig. Verdoorn spreekt over de missionaire situatie op Java en Sumatra en constateert dat de republikeinse ideologie niet ophoudt aan de grenzen van het "officiële" Republikeinse gebied. "Dit is een waarheid, waarvan de omvang en diepte in Nederland, voorgelicht als men daar wordt door de Nederlands-Indische politieke propaganda, op geen stukken na

³⁹ F.L. Bakker, "Rapport bezoek aan Djocja 21-27 mei 1948", ARvdZ/ADN 284 vlg.

⁴⁰ De Niet aan J.M. den Uyl, toen journalist bij *Vrij Nederland*, in een brief van 23 okt. 1948 (ARvdZ/ADN 323-324)

beseft wordt. Ook en zelfs in het bijzonder niet in de kringen van kerk en zending, getuige de vele uitingen en handelingen van die kant. Men heeft er geen idee van hoe uitermate kritiek en alarmerend de positie van Nederland in dit land is.”⁴¹

Op 22 september stuurt de generale synode van de NH Kerk een brief aan de ministerraad. Volgens H. Wildschut⁴² is het initiatief daartoe genomen door dr K.J. Brouwer na terugkomst van zijn Indonesië-reis. In ieder geval zal de gelijktijdige aanwezigheid in Indonesië van zowel de algemeen secretaris van de Hervormde synode, dr Emmen, als van VNZ President-director Brouwer een belangrijke rol gespeeld hebben in de ontstaansgeschiedenis van de brief. De synode spreekt de overheid aan als draagster van haar van Godswege toevertrouwd gezag. De overheid heeft de verantwoordelijkheid dit gezag aan te wenden ter ere Gods en tot welzijn van het volk, nu de ministerraad voor verreikende besluiten staat ten aanzien van ons volk en de volken van Indonesië (bedoeld wordt hier de totstandkoming van de Verenigde Staten van Indonesië na een overgangstijd, VdW.) De synode constateert een diepgaand wantrouwen, maar waarschuwt ”dat een oplossing van de problemen die door geweld van wapenen zal worden gevonden, onvermijdelijk mede een bron van zeer grote toekomstige moeilijkheden zal worden”.⁴³

De Niet, in een brief van 10 november aan Van Randwijck⁴⁴, is dankbaar dat het mogelijk is gebleken te zeggen: niet naar Yogya, geen militair geweld. De argumentatie echter is volgens hem onmoedig en onkerkelijk: vol diskwalificatie van de Repu-

⁴¹ J.A. Verdoorn, ”De missionaire situatie op Java en Bali”, in ARvdZ/ADN, 293-296; onderstreping in origineel. J.A. Verdoorn is de auteur van het in 1946 verschenen boekje *De zending en het Indonesische nationalisme*, (bij uitgeverij Vrij Nederland in de serie Volkspaedagogische Bibliotheek).

⁴² ”De Hervormde Zending en de dekolonisatie van Indonesië”, (doctoraalscriptie UyA, 1987) 24 vlg.

⁴³ Pas op 27 nov. 1948 in het weekblad *De Hervormde Kerk* gepubliceerd; te vinden o.a. in het archief van De Niet ARvdZ/ADN 307-309.

⁴⁴ De Niet aan Van Randwijck, 10 nov. 1948, ARvdZ 117.43.8 en ADN 337-344.

blik. Bovendien wordt de nadruk gelegd op het mogelijke verlies van missionaire samenwerking, terwijl het eigenlijk gaat om een zaak van gerechtigheid.

De Niet zelf ontwikkelt in de maand november van 1948 een koortsachtige activiteit gericht op het informeren en beïnvloeden van figuren in pers en PvdA die een ander beleid ten aanzien van Indonesië nastreven dan het kabinet waarin het Indonesië-beleid nu – na de komst van het kabinet-Drees medio 1948 – in handen van KVP-ers is. Tussen 8 november en 8 december stuurt hij onder de titel "politieke situatie Indonesië" zes uitvoerige en gedocumenteerde beschouwingen over wat hem via republikeinse contacten ter ore kwam over het verloop van de onderhandelingen met achtereenvolgens minister van Buitenlandse Zaken mr D.U. Stikker (4-9/11), en de kabinetsdelegatie onder leiding van minister van Overzeese Gebiedsdelen E.M.J.A. Sassen (27/11-4/12).⁴⁵ De Niet stuurt ze aan dr G.J. van Heuven Goedhart (hoofdredacteur van *Het Parool*), ds J.J. Buskes (Hervormd predikant Amsterdam, lid van de PvdA en redacteur van *In De Waagschaal*), ir W. Schermerhorn, H.M. van Randwijk (hoofdredacteur van *Vrij Nederland*), P. Hoen (alias Frans Goedhart, 2e Kamerlid voor de PvdA en journalist bij *Het Parool*), prof. mr F.M. van Asbeck en later ook aan mr S.C. Graaf van Randwijck (lid directie VNZ voor contacten met Indonesië, lid Indonesië-commissie PvdA). Aanleiding tot de brievenserie vormt het verzoek van dr J. Leimena, minister van de Republikeinse regering en lid van de delegatie die namens de Republikeinse regering in Kaliurang met de Nederlandse ministers onderhandelde. In een brief aan zijn vrouw had hij gevraagd zijn indrukken uit het overleg met Stikker door te geven aan De Niet en Van Doorn (studentenpredikant en bevriend met de familie Leimena).⁴⁶ De

⁴⁵ De zes brieven met bijlagen "politieke situatie Indonesië" zijn te vinden in het archief van De Niet, ARvdZ/ADN 330-336, 345-346, 366-373, 375-388, 389-396, 405-406.

⁴⁶ Aldus De Niet in de 1e brief over de politieke situatie Indonesië, d.d. Batavia, 8 nov. 1948, ARvdZ/ADN 330-336.

Niet maakt aanvankelijk gebruik van de gelegenheid om Leimena voor te houden dat ook al krijgt de Republiek in de Nederlandse voorstellen voor het Bewind in Overgangstijd minder dan waar ze recht op heeft, ze daarvoor geen oorlog zou moeten riskeren, omdat ze op grond van de kracht van haar idealen een groot moreel overwicht heeft in Indonesië.⁴⁷ Gaandeweg echter blijkt hem uit de hem via het contact met Leimena toegespeelde informatie dat de Nederlandse onderhandelaars, met name Sassen en Beel, op oorlog aansturen⁴⁸, anders gezegd: dat "Nederland ditmaal, reeds van te voren besloten was zo mogelijk niet tot overeenstemming te komen", zoals hij op 24 december aan de directie van de VNZ zal schrijven.⁴⁹

In een laatste poging het komende onheil van een tweede militaire actie te keren, doen tien werkers in kerk en zending een dringend beroep op de nieuwe landvoogd (die nu Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon heet), dr Beel, om al zijn invloed aan te wenden opdat een nieuwe militaire actie met haar gevolgen van blijvende verwijdering en haat, van toenemende onrust en onveiligheid in vele delen van het land, van ellende en armoede voor het volk, worde voorkomen".⁵⁰ Onder de opstellers bevinden zich de vier zendingsconsuls, ds W.J. Rumambi (secretaris van de Oostindonesische Raad van Kerken), dr J. Verkuyl, ds A. Pos, dr C.L. van Doorn. Het mocht niet baten: op 19 december, de vierde zondag van de advent anno domini 1948 gaat de tweede militaire actie van start, gericht op het uitschakelen van de Republiek Indonesië.

⁴⁷ M. de Niet aan J. Leimena, d.d. Jakarta, 7 nov. 1948, ARvdZ/ADN 327-329.

⁴⁸ Volgens informant Warners, wiens broer staatssecretaris van Verkeer, Energie en Mijnwezen was; "Politieke situatie Indonesië, vijfde vervolg", d.d. Batavia, 8 dec. 1948, ARvdZ/ADN 405 en 406.

⁴⁹ Zendingsconsuls aan directie VNZ, d.d. Jakarta, 24 dec. 1948, ARvdZ/ADN 413-415.

⁵⁰ Zij Bijlage II, Brief aan de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, d.d. Batavia, 9 dec. 1948, ARvdZ 117.43.2a, ADN 407-410.

Tenslotte

Een periode van ongeveer 4 jaar in het bestek van een artikel behandelen is ondoenlijk. Veel moest onbesproken blijven, ook van wat voor een goed begrip van wat het zendingsconsulaat in deze spannende en voor de betrokkenen soms letterlijk slopende tijd eigenlijk wel besproken had moeten worden, zoals de conflicten met het kerkbestuur van de Protestantse Kerk, waarvan de zendingsconsuls niet alleen lid waren, maar waarin een van hen (Van Beyma) ook bestuurlijke verantwoordelijkheid droeg, en met de zendingsleiding zowel in NZR-verband als met de directie van de VNZ (die ook daarom pijnlijk was voor de betrokkenen omdat twee oud-collega's daarin tegenover elkaar kwamen te staan).

Elders⁵¹ schreef ik dat de zendingsconsuls voor een nieuwe en andere inzet van Nederland in Indonesië gestreden en geleden hebben, misschien meer dan welke andere instantie ook. En dat het aan hun inzet en die van een handjevol geestverwanten in kerk en zending te danken is dat de Nederlandse kerken bij hun Indonesische zusters en broeders krediet behouden hebben in die moeilijke jaren. Daar heb ik niets aan toe te voegen.

Summary

This article deals with the role of the Dutch Mission Consuls in Indonesia during the nation's struggle for independence, 1945-1949. The office of the Mission Consulate was founded in Batavia/Jakarta in 1906. Its main task was to look after the interests of foreign (mainly Dutch and German) missionary organizations working in the Netherlands Indies.

During this brief post war period there were four Mission Consuls in office, Mr M. de Niet Gzn, The Revd J.C. Hoekendijk, Dr U.H. van Beyma and Mr J. de Visser. The author concentrates on De Niet and Van Beyma, who were the most

⁵¹ *Hervormd Nederland*, 29 juli 1995.

outsproken. Both played a major part in the debate on the decolonization of Indonesia. Although their activities were restricted to missionary circles and consisted mainly in providing information to mission workers in Indonesia and their organizations in the Netherlands, their voices could also be heard in Indonesian and Dutch societies at large.

Both condemned the military approach which was taken by the Dutch government to solve the Indonesian crisis. By doing so they tried to prevent the destruction of the relations between Indonesian and Dutch Christians and their respective churches. The author concludes that although the large Reformed Churches in the Netherlands (NHK, GKN) as well as the Protestant Church in Indonesia did not immediately distance themselves from Dutch government policy towards the young Republic, the Mission Consuls in these years performed their "last good services" by bridging the gap between Dutch and Indonesian Christians. The fact that after 1949 cordial relations between both sides continued to exist was largely due to their efforts.

Bijlage I

Het gewapende conflict in Indonesië Een verklaring en een oproep

Wij, ondergetekenden,
allen Nederlanders, werkers in – dan wel zich nauw verbonden
wetend met – de arbeid van Kerk en Zending,
geven hierbij uiting aan onze diepe bezorgdheid over de ontwik-
keling der gebeurtenissen in Indonesië.

Deze ontwikkeling heeft op Maandag 21 Juli 1947 geleid tot het
uitbreken van een gewapend conflict, hetwelk van officiële
Nederlandse en Nederlands-Indische zijde is en wordt aangeduid
als "Politioneel optreden ter verzekering van recht en veilig-

heid". Talloze Indonesiërs, in en buiten de Republiek, waaronder ook vele Christenen, beschouwen en voelen het echter met nog groter beslistheid als een "koloniale oorlog".

Enerzijds stellen wij er prijs op te verklaren, doordrongen te zijn van de grote moeilijkheden, waarvoor de Nederlandse (N.I.) Regering zich zag geplaatst, toen zij trachtte langs vreedzame weg tot een aanvaardbare overeenstemming te geraken. Wij zijn ervan overtuigd, dat onwil, onmacht en onware propaganda in de Republiek Indonesia mede aanleiding zijn geweest tot het ontstaan van dit conflict.

Anderzijds aarzelen wij echter evenmin om met de meeste nadruk van het Nederlandse volk begrip te eisen voor de verklaarbaarheid der weifeling van de Regering der Republiek Indonesia om onvoorwaardelijk over te gaan tot aanvaarding en uitvoering van de Linggadjati-overeenkomst, welke weifeling tenslotte geleid heeft tot gedeeltelijke afwijzing van de door de Nederlandse (N.I.) Regering ultimatief gedane voorstellen en tot het gewapend conflict. Door te vele Nederlanders wordt namelijk nog altijd – ten dele bewust, ten dele ook onbewust – gehoopt op en gestreefd naar een staatsrechtelijke structuur, welke naar het uiterlijk aan de vrijheids- en zelfstandigheidsdrang bevrediging zou schenken, maar naar het innerlijk nog zoveel mogelijk gelijkenis zou vertonen met de orde en de verhoudingen van voor de oorlog. Zij zijn daardoor niet in staat om, waarlijk uit beginsel en van harte, mede te werken aan en te strijden voor de totstandkoming van een vrij Indonesië, dat zich uit eigen kracht zou kunnen ontwikkelen tot een welvarende en soevereine rechtsstaat, in ware vrijwilligheid samenwerkende en verbonden met Nederland.

Wij gevoelen deze stand van zaken als een schuld van het Nederlandse volk, en niet in de laatste plaats als een schuld van ons, Nederlandse Christenen, uit wier midden dag aan dag geluiden en acties voortkomen, welke, naar onze diepe overtuiging blijk geven van een zodanig gebrek aan begrip voor omvang en diepte der wijzigingen in de verhoudingen tussen

Oost en West, dat zij – ongetwijfeld ten dele onbedoeld, maar even zeker ten dele wel bedoeld – welkome steun betekenen voor de sterke tendensen tot zo volledig mogelijke terugkeer der vooroorlogse overheersende positie van Nederland en Nederlanders in Indonesië.

Wij zijn overtuigd, dat de woordvoerders en aanhangers der hier aangewezen strevingen wel verre van de verwerkelijking van hun doelstelling te bevorderen, juist een duurzaam samengaan en een duurzame samenwerking van Nederland en Indonesië dreigen onmogelijk te maken.

Gezien tegen deze achtergrond, welke hier uiteraard slechts zeer kort en onvolledig kon worden aangeduid, gevoelen wij ons ernstig verontrust over de gevolgen van de op 21 Juli ingezette "militaire actie".

Wij zijn zeer bevreesd dat dit gewapend conflict een blijvende verwijdering tussen het Nederlandse volk en een belangrijk deel der Indonesische bevolking ten gevolge zal hebben. En met name ook de meest constructieve groepen en leiders in de Republiek Indonesia, die de voor een nieuwe staat volstrekt onmisbare kracht en beweging ten goede vertegenwoordigen, voor altijd van Nederland doen vervreemden.

Ook wij zijn overtuigd, dat een duurzaam samengaan van Nederland en Indonesië niet alleen voor Nederland, maar niet minder ook voor Indonesië het meest heilzaam zou zijn. Maar dan een samengaan van gans nieuwe structuur, welke er ten volle van uitgaat, dat – zoals in de Koninklijke rede van 1942 is vastgelegd – "geen politieke eenheid of verbondenheid op de duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de *vrijwillige* aanvaarding en trouw van de overgrote meerderheid der burgerij".

Wij zijn verontrust door de twijfel, of langs de thans ingeslagen weg nog ooit een oplossing mogelijk is, welke van Nederlandse zijde bepaald wordt, niet door een noodgedwongen bereidheid tot het "geven" van een zekere vorm van zelfstandigheid, maar door de oprechte en onvoorwaardelijke erkenning van het recht

van Indonesië op werkelijke zelfstandigheid. Anders zouden, behalve de daemonische krachten, ook de dynamische krachten, welke beide aanwezig zijn in de Republiek Indonesia, onderdrukt en verdrongen worden.

Wij zijn verontrust ook omdat wij met vrees menen op te merken, hoe door deze militaire actie, nog sterker dan tevoren, de verwerpelijke motieven van macht en materieel belang een kans krijgen om zich te vermommen in het gewaad van de deugd en als zodanig een misleidend monsterverbond trachten aan te gaan met de oprechte wens om de verhouding tussen Nederland en Indonesië te grondvesten op waarheid, gerechtigheid en naastenliefde.

Een Nederlandse politiek van zelfhandhaving met alle middelen zal onherroepelijk leiden tot spoedige liquidatie van alle samengaan van Nederland en Indonesië.

Met allen, die naar Christus willen horen, weten wij ons te staan in de onontkoombare solidariteit van zonde en schuld. Weten wij ons gesteld voor de vraag of wij, ook ten aanzien van de benauwende ernst der politieke verhouding tussen Nederland en Indonesië, bereid zijn: te vergeven, daar Christus ons genade bewezen heeft; lief te hebben, daar Hij Zich voor ons gegeven heeft; ons te verdeemoedigen, daar Hij Zichzelf voor ons heeft vernederd; te dienen, daar Hij onder ons is geweest als één, Die dient.

Wij weten, dat ons land en volk en ieder van ons persoonlijk staan en zullen staan in het oordeel van God, verantwoordelijk voor elk onzer gedachten, woorden en daden, ook ten aanzien van Indonesië, dat God immers voor ons tot een toetssteen heeft gemaakt – en dat wij in dat oordeel niet kunnen bestaan.

Daarom bidden wij Hem en roepen wij op tot gebed om Zijn ontferming over ons land en volk en over Indonesië om wijsheid voor allen, die op verantwoordelijke plaatsen gesteld zijn, hetzij in Nederland, hetzij in Indonesië; opdat Hij ons vergeve de schuld, die wij dragen door aan Hem voorbij te gaan; Hij ons bevrijden moge van nationale en persoonlijke zonden van

dogmatisme en hoogmoed, van eigengereidheid en materialisme, en Hij ons de weg wil wijzen door Zijn Woord en Geest om, in een nieuwe gehoorzaamheid aan Hem, ernst te maken met hetgeen Hij van ons vraagt op alle terreinen des levens, ook in de benauwende vraagstukken van de verhouding tussen de volkeren van Nederland en Indonesië.

Daarom ook roepen wij alle Nederlanders – en wel in de eerste plaats hen, die met ons geloven in Jezus Christus als Heer van Kerk en Wereld – op om nu, zonder verder uitstel of vertraging, te bewerken:

dat het namens hen ten aanzien van Indonesië gevoerde beleid wordt bepaald – niet door het egoïsme, het opportunisme of de daemonie, welke ook het politieke spel in Nederland ten dezen maar al te weinig vreemd zijn – maar door een volstrekt oprecht streven naar verwezenlijking van waarheid, gerechtigheid en naastenliefde.

Alleen bij een aldus bepaald, in de harten der verantwoordelijke Nederlanders verankerd streven, kan zinvol – en moet dan ook onverwijld – worden overgegaan tot hervatting der besprekingen met de Regering der Republiek Indonesia, want alleen aldus zal deze in politieke vrijheid kunnen optreden. Dan mogen wij bidden, dat het overleg alsnog moge leiden ook tot een duurzaam samengaan van Nederland en Indonesië, beider volkeren ten goede.

Batavia, 1 Aug. 1947

Dr F.L. Bakker.

Jhr Dr U.H. van Beyma.

Ds B.J. Boland.

Dr M.H. Bolkestein.

D. van der Meulen.

Mr M. de Niet Gz.

Ds G.W. Oberman.

Ds A. Pos.

Prof. Dr K. Posthumus.

Dr A.J. Rasker.

Dra G. Schuil.

Dr A. Verdoorn.

Ds J.M. Vlijm.

Dr M. van der Voet.

In Nederland betuigden aanstonds instemming o.a.:

Dr. K.J. Brouwer.

Dr H. Berkhof.
wijk.

Dr W.F. Dankbaar

Ds W. Fijn van Draat.

Ds Th.B.W.G. Gramberg.

Ds J.C. Hoekendijk.

Prof. Dr H. Kraemer.

Mr S.C. Graaf van Rand-

Mej. C.B. Rijnders.

Prof. Dr J.M.J. Schepper.

N. Stufkens.

Bijlage II

Schrijven 10 Kerk- en Zedingsarbeiders Batavia
aan Z.E. den Hogen Vertegenwoordiger van de Kroon
d.d. 9 December 1948

Ter afwending tweede militaire actie
Ter eervolle invoeging Republiek Indonesië
in Federale Interim Structuur

Excellentie,

Wij, ondergetekenden, op een centrale plaats gestelde werkers in Kerk en Zending te Batavia, gevoelen ons geroepen om ons met het volgende tot Uwe Excellentie te wenden.

Vooraf betuigen wij onze bewogenheid met allen, die in deze voor Nederland en Indonesië weder zo critieke dagen geroepen zijn tot het nemen van gewichtige en verreichende beslissingen.

1. Dd. 10 Juni 1948 heeft de Algemene Synode der Protestantse Kerk in Indonesië zich tot haar gemeenten gericht in een herderlijk schrijven inzake het politieke gebeuren in Indonesië, waarvan een afschrift Uwe Excellentie hierbij eerbiedig wordt aangeboden en waaruit wij gaarne op deze plaats het volgende citeren:

Het is op grond van deze barmhartigheid en gerechtigheid van Christus, dat wij de verantwoordelijkheid voor eigen volksleven, cultuur en politieke vormgeving erkennen als het recht en de eer der volkeren in Indonesië, en dat wij met hen voor hun vrijheid en zelfstandigheid willen opkomen, opdat zij spoedig de hun toekomstige eervolle plaats mogen innemen in de gemeenschap der volkeren.

2. Dd. 22 September 1948 heeft de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk zich gewend tot de Raad van Ministers te 's-Gravenhage in een schrijven inzake Indonesië, dat op 27 November 1948 voor publicatie is vrijgegeven. Een afschrift van dit schrijven bieden wij Uwe Excellentie hierbij eerbiedig aan.

Wij nemen de vrijheid, op deze plaats de aandacht van Uwe Excellentie in het bijzonder te vragen voor de zinsnede in dat schrijven, waarbij de Generale Synode tot uitdrukking brengt,

dat een oplossing van de problemen (tussen Nederland en de Republiek Indonesia), die door geweld van wapenen zal worden gevonden, onvermijdelijk mede een bron van zeer grote toekomstige moeilijkheden zal worden,

alsmede voor de volgende zin:

Voor Kerk en Zending beide zal een eventuele gewapende oplossing van het huidige conflict leiden tot een, menselijkerwijs gesproken, onoverkomelijke en catastrofale verwijdering met de Indonesische bevolking.”

3. Geregeld ontvangen wij uit alle delen van Indonesië berichten van Kerk- en Zendingsarbeiders, die geacht kunnen worden op de hoogte te zijn van hetgeen onder de bevolking en haar leiders leeft. Deze berichten bevestigen op zeer duidelijke wijze de door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk gestelde prognose ener nieuwe militaire actie. Die berichten en hetgeen wijzelf dagelijks ervaren tonen bovendien aan, dat zulk een actie in vele gebieden sterker nog dan op kerkelijk-missionair terrein – waar immers een band aanwezig is, welke uitgaat boven alle

verschil van ras of natie – op alle terreinen van staat en maatschappij tot definitieve verwijdering en onuitroeibare haat tussen het Nederlandse en het Indonesische volk zal leiden, en daardoor ook tot zeer grote onveiligheid.

4. Wij weten, dat – nog geheel afgezien van de vraag of wij of anderen zulks toejuichen of niet – de Minister van Economische Zaken der Negara Indonesia Timoer inderdaad sprak namens de overgrote meerderheid der tot medearbeid aan de opbouw van een vrije en soevereine Indonesische staat geroepen Indonesiërs toen Zijne Excellentie enkele maanden geleden voor Radio Hilversum o.a. het volgende zeide tot het "Volk van Nederland" (R.V.D.-publicatie van 12 October 1948):

Het tijdstip is aangebroken, waarop gij Uw aarzelingen eens en voor al resoluut moet overwinnen en de bepaling van het lot van Indonesië volledig aan ons moet overlaten. ... Dit moet gij steeds helder voor ogen houden. Het nationale ideaal der Republikeinse leiders is ook ons ideaal. Geloof ons. Wij zijn niet blind voor de vele fouten der Republiek en haar leiders, doch voor alle Indonesiërs zijn het toch deze leiders, welke na tientallen jaren van groei en strijd ons aller ideaal de eerste vorm gaven. Erken dit Nationale ideaal aller Indonesiërs en het Indonesische probleem is in principe opgelost. Erken het niet of ten halve en niet slechts Nederland is verloren, doch ook Indonesië gaat een lange periode van chaos tegemoet. En ik kan U slechts toeroepen: Aanvaardt ten volle alle consequenties van het grote woord van onze afgetreden vorstin: "Alleen samenwerking geboren uit vrije wil is mogelijk tussen Indonesië en Nederland" ... Het leidinggevende idee is er, de volle realisatie daarvan in thans aan U.

5. Wij zijn dan ook ten diepste overtuigd, dat noch de volle, noch een partiële realisering van die door H.M. Koningin Wilhelmina op 7 December 1942 uitgesproken leidinggevende idee – samenwerking in vrijwilligheid – kan plaats vinden via een nieuwe militaire actie ter annulering van de Republiek Indonesia, "die eerste vorm" van het "ideaal aller Indonesiërs".

Aangezien ook wij weten, dat het welzijn zowel van Indonesië als van Nederland vraagt om een duurzaam samengaan van Nederland en Indonesië;

Aangezien wij tevens weten, dat zulk een samengaan langs géén andere weg ooit meer tot stand kan komen dan langs die van volkomen vrijwilligheid;

Eindigen wij dit schrijven met het doen van een zeer ernstig en dringend beroep op Uwe Excellentie om alle invloed van Haar Hoge ambt aan te wenden:

opdat een nieuwe militaire actie met haar gevolgen van blijvende verwijdering en haat, van toenemende onrust en onveiligheid in vele delen van dit land, van ellende en armoede van het volk, worde voorkomen.

opdat Nederland en alle ten dezen met verantwoordelijkheid beklede Nederlanders op realistische en rechtvaardige wijze van harte er toe bijdragen, dat de Republiek Indonesia op eervolle wijze zich kan voegen in de federale interim structuur, welker invoering voorgenomen is vóór of op 1 Januari 1949;

opdat aldus de enig mogelijke basis geschapen worde, waarop door Gods genade wellicht alsnog een samenwerking in ware vrijwilligheid zal mogen groeien tussen een souverain Indonesië en het souveraine Nederland, in een Unie, als door de overeenkomst van Linggadjati bij haar parafering werd beoogd, tot waarachtig heil van beide landen.

God, de Vader van den Heer Jezus Christus, onze Heer en de Heer van Kerk en Wereld, zij Uwe Excellentie bij voortduring nabij in Haar grote verantwoordelijkheid voor de toekomst der meer dan tachtig millioen mensenkinderen, die tot Nederland en Indonesië behoren.

Wij zenden een doorslag van dit schrijven aan de Raad van Ministers te 's-Gravenhage.

W.J. Rumambi	van Genderen
M. de Niet Gz.	J.S. Wiersema
U.H. van Beyma	A. Pos
J. de Visser	J. Verkuyll
F.L. Bakker	C.L. van Doorn

Ds. W.J. Rumambi is secretaris van het Algemeen Moderamen der Protestantse Kerk in Indonesië. Mr. M. de Niet Gz., Jhr. Dr. U.H. van Beyma, Mr. J. de Visser en Dr. F.L. Bakker zijn zendingsconsuls in Indonesië. Dr. Bakker is bovendien voorzitter, G. van den Hoven van Genderen is secretaris van de Schoolraad voor Christelijke Scholen in Indonesië. Dr. J.S. Wiersema is zedingsarts der Gereformeerde Kerken, voorzitter van de Noodcommissie voor Medische Zending. Ds. A. Pos is missionair-predikant, vertegenwoordiger der Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dr. J. Verkuyl is missionair-predikant der Gereformeerde Kerken voor de litteratuurvoorziening. Dr. C.L. van Doorn is zedingspredikant van de Verenigde Nederlandse Zedingscorporaties, vertegenwoordiger voor Indonesië van de International Federation of Workmen – Evangelical Associations.

Bijlage III

De Generale Synode van de Ned. Herv. Kerk heeft zich opnieuw ernstig rekenschap gegeven van het getuigenis, dat zij namens de Kerk in de huidige omstandigheden omtrent de verhouding van Nederland en Indonesië heeft te geven.

In haar schrijven aan de Raad van Ministers van 22 September j.l. heeft de Generale Synode tot uitgangspunt genomen de belofte, door H.M. de Koningin namens het Nederlandse volk afgelegd en sedertdien verschillende malen herhaald, om mede te werken aan de totstandkoming van de staatkundige zelfstandigheid van Indonesië. Zich richtende tot de Regering deed zij dit in de erkenning van het hoge ambt der Overheid als diensdresse Gods, en de daarin opgelegde eigen verantwoordelijkheid aan haar beleid, ook bij het gebruik van

machtsmiddelen. In het besef van de dreigende gevaren bij de vervulling der gedane belofte, bracht zij tevens tot uitdrukking "dat een oplossing van de problemen, die door geweld van wapenen zou worden gevonden, onvermijdelijk mede een bron van zeer grote toekomstige moeilijkheden zou worden". Ook nu nog neemt de Generale Synode het standpunt in, dat haar toen tot dit getuigenis leidde.

Inmiddels evenwel is het toch opnieuw tot een gewelddadig optreden gekomen en moeten wij rekenen met de mogelijkheid, dat de geestelijke schade, waarvoor wij in ons schrijven aan de Raad van Ministers hadden gewaarschuwd, is aangericht. Wij weten, dat de beslissing, welke de Regering genomen heeft, uiterst zwaar is gevallen. Zij heeft gemeend, dat niet-optreden in de gegeven situatie nog groter schade zou hebben veroorzaakt en haar de mogelijkheid zou hebben benomen de gedane beloften tegenover Indonesië in te lossen. Alleen zij was tot de beslissing geroepen, een beslissing, welke zich wat betreft haar politieke gecompliceerdheid aan het oordeel der Kerk onttrekt. Het vervult echter de Synode met zorg, dat door de militaire actie een slag aan het wederzijdse vertrouwen is toegebracht, welke niet alleen in de toekomstige verhouding tussen de volken van Nederland en Indonesië, maar ook zijn weerslag zal doen gevoelen in het werk van Kerk en zending.

Intussen wenst de Kerk de verklaring van de Regering volkomen ernstig te nemen, dat zij, hoewel langs deze weg, met inspanning van al haar krachten, een spoedige verwezenlijking van de staatkundige vrijheid en zelfstandigheid van Indonesië zal nastreven. Wij belijden, dat wij als Kerk en volk in de verhouding tot de volken van Indonesië eerder onszelf hebben gezocht, dan dat wij hen als onze naaste hebben erkend en liefgehad. Wanneer onverhoopt onze Regering van de gedragslijn *kan* afwijken, die zij in meerdere verklaringen der laatste weken tot de hare heeft gemaakt, zullen wij gebogen onder onze eigen schuld, als Kerk ons geroepen weten onze stem te verheffen. Alle veranderingen behoren te worden weggenomen, welke een vrijwillig en

zelfstandig samengaan van Nederland en Indonesië in de weg staan.

Met verzaking van het eigenbelang moet alles wat mogelijk is, door het Nederlandse volk en zijn Regering in het werk worden gesteld, om door een onverkorte en royale vervulling van de gegeven belofte het vertrouwen bij de Indonesiërs, ook in de Republiek te herstellen. In het geloof in onze Heer Jezus Christus weten wij ons één met de Kerken in Indonesië, die dezelfde Heer en Verlosser belijden. Hij alleen maakt ons waarlijk vrij en daardoor bereid tot dienen.

De Generale Synode besluit met de oproep tot voorbede voor de regeringen in Nederland en Indonesië en voor allen, die met de uitvoering van hun besluiten zijn belast, opdat vooral ook in deze dagen wijsheid van God hun worde geschonken. Deze voorbede betreft evenzeer de volkeren van Nederland en Indonesië, die thans in zo zware spanning verkeren. Meer dan ooit, klemmen wij ons vast aan het woord Gods: "Roept Mij aan in de dag der benauwdheid. Ik zal er u uithelpen en gij zult Mij eren".

Aldus aanvaard door de Generale Synode in haar vergadering van 14 Januari 1949:

H.J.F. Wesseldijk, Praeses.

E. Emmen, Scriba.

Herstelde betrekkingen.
De Gereformeerde zending en de Javaanse Christelijke
Kerken in een periode van overgang 1940-1950

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

Voor de naoorlogse betrekkingen tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de uit hun zendingsarbeid voortgekomen Javaanse Christelijke Kerken in Midden-Java is een aantal factoren bepalend geweest, waarvan enkele hun wortels tot ver voor de oorlog uitstrekken. In dit artikel zal gepoogd worden een korte inventarisatie te geven van de belangrijkste van die factoren en een beeld te schetsen van het cruciale decennium 1940-1950.

De zending en de Javaanse Kerken tot 1942

Reeds de synode van Middelburg (1896), die aan de wieg stond van de Gereformeerde zending als kerkelijke zending, had uitgesproken dat alle zendingsarbeid gericht diende te zijn op de *plantatio ecclesiarum*, het oprichten van (Javaanse) kerken, en dat deze kerken voorbestemd waren tot zelfstandigheid.¹ Nadat al in 1900 in zuidelijk Midden-Java de eerste Javaanse gemeenten waren geïnstitueerd, geraakte het proces van gemeentevorming in de jaren twintig in een stroomversnelling en toen in februari 1931 de synode der *Pasamoewan Gereformeerd Djawi-Tengah*² voor de eerste maal (in Kebumen) bijeenkwam, waren

¹ Art. 116, *Acta Synode GKN 1896*.

² *Pasamoewan*-kerk(en), gemeente(n). Tijdens hun eerste synode gebruikten de Javaanse Kerken nog de naam "Gereformeerd", tijdens de tweede noemden ze zich *Pasamoewan Christen Djawi Tengah* (Christelijke Kerken van Midden-Java); vervolgens kwam weer *Pasamoewan Gereformeerd Djawi-Tengah*, Gereformeerde Kerken van Midden-Java, in gebruik. Omstreeks

daar 26 zelfstandige gemeenten vertegenwoordigd. Ze hadden op dat moment de beschikking over vijf Javaanse predikanten en enkele tientallen evangelisten, colporteurs en andere hulpkrachten. In 1942 was het aantal gemeenten gegroeid tot 57 en het aantal predikanten tot vijftien – van wie één als zendingspredikant onder Javaanse transmigranten in Zuid-Sumatra werkzaam was – en ruim 600 niet-geïnstitueerde kringen en groepen, die soms over een ouderling, *guru* of helper konden beschikken. Des zondags waren er gemiddeld 12.000 kerk-gangers en er waren 8.500 avondmaalsgangers. Het totaal aantal leden bedroeg 17.000.

Formeel betekende instituering van Javaanse kerken dat deze voortaan zelfstandig en los van de zending voortbestonden. Ze zouden hun eigen vormen van kerk-zijn moeten ontwikkelen. Zo had Middelburg het gewild. Doch zelfstandigheid bleek voor de oorlog in de praktijk slechts zeer gedeeltelijk en in fasen realiseerbaar. Niet alleen waren de Javaanse Kerken in financieel opzicht uitermate zwak, de gereformeerde religie stelde ook hoge eisen aan de intellectuele ontwikkeling der lidmaten. Elke gelovige moest immers zelf de bijbel kunnen lezen en zelf de belijdenisgeschriften bestuderen en begrijpen, eisen waaraan de Javaanse christenheid, ondanks de indrukwekkende prestaties van de zending op onderwijsgebied, lange tijd maar in zeer beperkte mate kon voldoen. De Gereformeerde zending bleef zich derhalve ook na 1931 verantwoordelijk voelen voor de Javaanse broeders en zusters en de banden bleven nauw.

Een andere niet onbelangrijke aanleiding hiervoor was de vrees dat de Javaanse Kerken al te zeer in de ban zouden geraken van het Indische nationalisme.³ Niet alleen kon de Inlandse

1938 werd de naam *Pasamoewan-Pasamoewan Christen Djawi ing Djawi Tengah Kidoel*, de Javaanse Christelijke Kerken in Zuidelijk Midden-Java.

³ Dat in kringen van de synode krachtige nationalistische gevoelens leefden was evident. Een der oprichters van de synode in 1931, de onderwijzer Atmodjo Kalam uit Wonosari, werd in 1935 wegens nationalistische gezindheid door de zending voor straf overgeplaatst, zie documenten 1 en 22 in Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een*

beweging om louter politieke redenen geen genade vinden in de ogen van de oudere generatie Nederlandse zendingsarbeiders⁴, ook leefde onder hen de overtuiging dat binnen de ene kerk politieke, culturele en sociale veelvormigheid de onderliggende, in Christus gefundeerde geestelijke eenheid niet mocht verduisteren of doorbreken. Dr H.A. van Andel (1875-1945), sinds 1912 zendingspredikant in Surakarta en de nestor van de Gereformeerde zending in zuidelijk Midden-Java, betoogde in dit verband dat in kerkelijk-theologisch opzicht als bijkomstigheden te beschouwen factoren als ras, natie, sexe, mate van geletterdheid, literaire of godsdienstige tradities, achtergrond en cultuur niet als "verdelingsprincipes" voor de vorming of organisatie van christelijke kerken mochten fungeren.⁵ Gebeurde dat wel, dan was het gevaar niet denkbeeldig dat dergelijke factoren als afzonderlijke openbaringsdragers zouden worden beschouwd. Dat mocht onder geen beding, want dat zou de unieke positie van de bijbel ondergraven en strijdig zijn met de principiële gelijkheid van alle mensen.⁶ Van Andel wees daarom de aanbevelingen van de conferentie van de Internationale Zendingraad (IMC) in Jeruzalem (1928) betreffende kerk en "het nationale" van de hand⁷ en betoogde:

Een Kerk, geheel of vrijwel geheel bestaande uit mensen van een bepaald ras, zal zeker in haar uiterlijke verschijning de ken-

-
- bronnenpublicatie.* (Alphen aan den Rijn, 1996).
- ⁴ Bijv. D.J.B. Allaart a. GK te Amsterdam, 23/8/1935, AGKAmst. 5, Stukken betreffende D.J.B. Allaart, 1930-1940.
- ⁵ Chinese "taalkerken" daargelaten, die werden toelaatbaar geacht om puur pragmatische redenen. Deze mochten bovendien geen "Chineze Kerken" heten, doch moesten de naam "Maleise Kerken" gebruiken. J.A.C. Rullmann, P.H. van Eijk, "Rapport van de visitatie gehouden op het zendingsterrein Poërworedjo op 27 Maart 1936"; AGKU 5, Ingekomen stukken 1930-1939, (document 29 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).
- ⁶ H.A. van Andel, *Cultuur en Christendom onder de Javanen*, (Kampen, 1921) 38.
- ⁷ Zie hiervoor *The relations between the younger and older churches*, in *Report of the Jerusalem Meeting of the International Missionary Council, March 24th - April 8th, 1928*, (Oxford, 1928) 207-208.

merken daarvan dragen, en zoo een Kerk, bestaande uit Christenen van een bepaalde nationaliteit. Maar het Kerkelijke in de Kerk, datgene wat de Kerk tot Kerk maakt, zal alleen het Christelijke mogen zijn. Het Christelijke mag niet [...] gebonden worden aan nationale vormen, het "levende" van een Kerk mag niet met het "Inheemsche" worden samengekoppeld, en nog minder het eerste van het laatste afhankelijk worden gesteld,

zoals zijns inziens in Jeruzalem wèl was gebeurd.⁸

Met de komst van J. Verkuyl naar Midden-Java in 1940 stak een wat andere wind op. Zonder onmiddellijk tegen Van Andel in te gaan, was hij een der eersten die ervoor pleitten het eigen karakter en de eigen verantwoordelijkheid der Javaanse Kerken volledig te erkennen en waarderen. Dat sloot aan bij zijn pleidooi uit 1935, dat de verantwoordelijkheid van Nederland in maatschappelijk, economisch en politiek opzicht jegens haar kolonie erkend zou worden.⁹ Eenmaal in Indië kon hij bovendien wijzen op de aandrang, die door de IMC-conferentie te Tambaram (India, 1938) was uitgeoefend om aandacht te schenken aan de "Christian social action", de vierde zendingsdienst van de sociaal-economische arbeid ten dienste van de opbouw van de inheemse kerken en van de volksgemeenschap waarbinnen de inheemse christenen leefden, en daarmee aan de opvoeding van deze kerken tot erkende en volwaardige deelnemers aan de voorbereiding der nationale onafhankelijkheid.¹⁰ Hoewel Verkuyl zijn collega-zendingsarbeiders in Midden-Java volgde in de mening, dat de kerk geen eigen sociaal-economisch of politiek programma had, drong hij er in tegenstelling tot hen¹¹

⁸ H.A. van Andel, "Wezen en Vorm van de Kerken op het Zendingsveld", *De Opwekker*, jrg. 76, nr. 11 (nov. 1931) 585-616, spec. 596-600.

⁹ J. Verkuyl, *Onze verantwoordelijkheid tegenover Indië*. Uitgave van de Studenten-Zendingscommissie, nr. 2; Zeist, 1935.

¹⁰ *The World Mission of the Church. Findings and Recommendations of the International Missionary Council Tambaram, Madras, India, Dec. 12-29, 1938.* (Londen, s.a.) 116-136.

¹¹ De AV had in 1930 uitgesproken dat "het voorzeker dringend-noodig [is], dat elk Christen zich keere tegen alle onrecht en verdrukking, ook op maatschappelijk en politiek gebied, doch [wij] beschouwen dat niet als de taak van de Kerk en de Zending *als zoodanig*", AV a. Commissie ter voorbereiding van de oprich-

op aan dat de kerk in concrete politieke, maatschappelijke en economische kwesties haar stem zou verheffen en waar nodig een duidelijk standpunt zou innemen.¹²

Achter het ontwakende streven naar nationale onafhankelijkheid in Indië zag Verkuyl geen opstand tegen en ongehoorzaamheid aan het wettig gezag maar ontwaarde hij de leidende hand Gods. Ten aanzien van de inlandse beweging betoogde hij in 1941 dat deze

probeert te wekken een gevoel van nationaal bewustzijn, waar het nog grotendeels ontbreekt of slechts verborgen aanwezig was en [...] probeert het volksleven te leiden tot het innemen van een eigen plaats in het geheel der volkerenwereld. Dit streven is op zichzelf ontzaglijk verblijdend voor ieder, die de gang Gods in de geschiedenis nagaat. *God* is het die ook de Indonesische volkeren wakker geroepen heeft. Wie zich over de nationale bewustwording niet verblijdt, oprecht, eerlijk, verzet zich tegen den God der geschiedenis, die niet alleen de God van Nederland, maar ook de God der Indonesische volkeren is. [...] Het is de roeping der Kerk erop aan te dringen, dat in het politieke leven de eigen rechten van de Indonesische volkeren evenzeer als van de andere volkeren worden erkend en geëerbiedigd en dat alles gedaan worde, wat mogelijk is, om deze volkeren aan hun bestemming te doen beantwoorden.¹³

Dit standpunt, een nauwelijks verholde oproep tot beëindiging van de Nederlandse koloniale overheersing van Indië, was in 1941 betrekkelijk nieuw voor de Gereformeerde (en vrijwel elke

ting van een Zendingsraad voor Nederlandsch-Indië, p.a. dr N.A.C. Slotemaker de Bruine, Welteyreden, 24/4/1930, AGZD 462; zie ook document 2 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

¹² J. Verkuyl, "De Kerk en de Sociale vragen", *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 45 (6/11/1941) 2-3; J. Verkuyl, "De Kerk en de Economische vragen", *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 46 (13/11/1941) 2-3.

¹³ J. Verkuyl, "De Kerk en de Staatkundige vragen", *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 47 (20/11/1941) 2-3.

andere) zending in Nederlands-Indië.¹⁴ Verkuyl's bijdrage aan het debat in zendingskringen, die kerk en zending ondubbelzinnig betrok bij de discussie over de toekomstige status van de kolonie, betekende een niet geringe verruiming van de politieke, intellectuele en theologische horizon binnen de zending, waarvan de eerste vruchten al tijdens de Japanse bezetting geplukt konden worden: de Politieke Club, een invloedrijke studiegroep van progressieve Hervormden en Gereformeerden, werd immers, mede op zijn initiatief in het interneringskamp geboren. Deze studiegroep hield zich bezig met vragen over sociale, politieke, economische en culturele gerechtigheid vanuit bijbels gezichtspunt en kwam tot de conclusie dat dit in Indië moest leiden tot politieke activiteiten en partijvorming, zij het niet tot voortzetting van de traditionele christelijke partijpolitiek. Men vond dat gepoogd diende te worden om op een vooruitstrevend program allen te verenigen die het met dat program eens waren, ook al verschilden ze in andere opzichten van mening.¹⁵

¹⁴ Een dergelijk standpunt leefde in kringen rondom het blad *De Stuw*. Dat was een uitgave van de Vereeniging tot Bevordering van de Maatschappelijke en Staatkundige Ontwikkeling van Nederlands-Indië. Deze vereniging werd meestal naar haar periodiek "de Stuw-groep" genoemd. Onder de leden en sympathisanten waren ook mensen die bij kerk en zending betrokken waren, zoals de zendingsconsuls M. de Niet Gzn (1939-1949), S.C. Graaf van Randwijck (1929-1946) en J.M.J. Schepper (1918-1922), alsmede H. Kraemer, die zich allen gemengd hebben in het naoorlogse debat over de betrekkingen met Indië. Over *De Stuw*, zie J. Vogel, *De Opkomst van het indocentrische geschiedbeeld: Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur*, (Diss.; Rotterdam: Erasmusuniversiteit, 1992); E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, (Diss.; RU Leiden, 1981), s.v.

¹⁵ J. Verkuyl, "Eenige mededeelingen", 15/11/1945, AGZD 295, (zie document 76 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

De Javaanse Kerken tijdens de Japanse bezetting, 1940/1942-1945

De schaarse geschreven bronnen die uit de eerste hand inzicht geven in de toestand der Javaanse Kerken in bezettingstijd, bieden geen steun aan de veronderstelling dat deze Kerken in 1945 zelfbewuster en zelfstandiger waren dan in 1940 of 1942. Het tegendeel lijkt eerder waar te zijn. Javaanse christenen werden door de Japanners ervan verdacht de Nederlandse zaak te zijn toegedaan. De twee belangrijkste verslagen¹⁶ spreken van algehele ontreddering, achteruitgang, verstrooiing van leden, vervolging en confiscatie of verwoesting van gebouwen. In sommige classes braken conflicten uit om de leiding uit, terwijl de overheersing door de Japanners met hun Groot-Azië-ideologie de kerken geen enkele ruimte liet om hun eigen identiteit vorm te geven of zich in theologisch en bestuurlijk opzicht te ontwikkelen. De druk van islam-zijde op de inheemse christenheid nam in maart 1942 onmiddellijk fors toe. Verschillende streken, waaronder de classis Banyumas, werden bovendien getroffen door hongersnoden, die de ontreddering des te erger maakte. De Japanners zetten verschillende bevolkingsgroepen tegen elkaar op en van één Javaanse predikant, R. Soetjipto, werd gemeld dat hij "wong lengganan" (vaste klant) van de Kenpeitai was.¹⁷ Het kerkelijk leven in zuidelijk Midden-Java kwam na verloop van tijd grotendeels tot stilstand. Angst regeerde alom en voor zover er nog enige kerkelijke arbeid verricht werd, gebeurde dat zeer behoedzaam. "Vanaf 1943 hielden de Gemeenten zich stil, de meeste uit angst. Alle kerkelijke arbeid werd zeer behoedzaam verricht, al waren er kerken

¹⁶ "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295; en R.P.S. Poerbowijogo, "Keadaan Djema'at² dilingkoengan Synode Djawa-Tengah-Selatan dizamen Djepang Maart 1942 - Aug. 1945", d.d. Argasasra, 14/8/1946, AS B 3/2. (zie documenten 79 en 80 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

¹⁷ "Lapoeran para visitator", *Akta Sinode G.K.D. ke III (tiga) tgl: 24-28. Sept. 1951 di Salatiga*.

ook die al te stil waren”, constateerde ds R.P.S. Poerbowijogo, zelfs de ”penonton dan Keristen-roti” (toeschouwers en broodchristenen) waren verdwenen.¹⁸

De Japanse belofte van onafhankelijkheid voor Indonesië, gedaan in september 1944¹⁹, betekende ook voor de Javaanse Kerken meer ruimte en bewegingsvrijheid. Het kerkelijke leven begon zich langzaam te herstellen en op 7 en 8 maart 1945 kwam in de Gondokusuman-kerk te Yogyakarta de synode in vergadering bijeen, de eerste sinds juni 1942. De vergadering werd voorgezeten door ds B. Probowinoto (Jakarta). Ter synode brachten de deputaten rapport uit van de toestand der classes en kerken. Getracht werd enige orde te brengen in de treurige staat der kerkelijke financiën, het belangrijkste agendapunt der vergadering. Geconstateerd werd dat de kerken veel leden verloren hadden en dat er nog steeds een (relatief) groot predikantstekort heerste, doch ook dat het grootste deel van de evangelisten trouw was gebleven.²⁰ Hervatting van de zendingsarbeid in Midden-Java was echter uitgesloten – die kwam niet eens ter sprake – en zelfs de verbindingen met J.S. Hardjowasito, sedert 1940 Javaans zendingspredikant in Tugumulyo (Palembang, Zuid-Sumatra), verliepen uiterst moeizaam. Hetzelfde gold voor Medan en Pematang Siantar (Oost-Sumatra), waar twee Ja-

¹⁸ Zie vorige noot.

¹⁹ Op 7 sept. 1944 had de Japanse Premier Kuniaki Koiso aan Indonesië ”onafhankelijkheid in de nabije toekomst” beloofd. Op 1 maart 1945 werd die belofte herhaald met de oprichting van de Badan Penyelidik Usaha Persiapan Kemerdekaan (Studiecommissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid). Deze commissie telde 62 leden, onder wie Soekarno, Muh. Hatta en Muh. Yamin. Voorzitter was dr Radjiman Wediodiningrat. Voor dit forum presenteerde Soekarno voor de eerste maal de Pancasila (1 juni), de ideologische basis voor de toekomstige onafhankelijke staat Indonesië. Harry J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun*. (Den Haag, Bandung, 1958) 173, 184. C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia*, (VKI nr. 94, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981) 45.

²⁰ Nötulen in: *Synode Ngajogjakarta, kala 7 lan 8 Maart M. 1945* (getypt ms, SA).

vaanse predikanten werkten, R.M. Dhanoepuranoto en R.S. Tjakrasoesila.²¹

Nieuw kerkelijk zelfbewustzijn in Midden-Java, 1945-1950

Yogyakarta

In 1945 en 1946 klonken in Midden-Java maar weinig stemmen, die zich nadrukkelijk en openlijk distantieerden van een mogelijk wederopnemen van de in 1940/1942 afgebroken betrekkingen met Nederland. De belangrijkste vertegenwoordigers van dit standpunt waren de predikanten J. Darmohatmodjo (Yogyakarta), S. Wirjotenojo (Kutoarjo), B. Probowinoto (Jakarta) en R.P.S. Poerbowijogo (Patalan, Yogyakarta). Op een conferentie van een aantal protestantse kerken in Yogyakarta in mei 1946²² beschreef Probowinoto het karakter van de zelfstandigheid der Javaanse Kerken, die tot 1942 bestaan had, als volgt:

Deze zelfstandigheid werd door de mensen verschillend beschouwd. Sommigen vergeleken deze zelfstandigheid met een kreupele, die een stok noodig heeft (stok is: de Zending). Anderen noemden deze zelfstandigheid: broeikas-zelfstandigheid, dus niet-natuurlijk, maar kunstmatig. Deze planten kunnen buiten de broeikas en buiten de verzorging van den tuinman niet leven (broeikas en tuinman: Zending). Een derde zei: het is een zelfstandigheid zonder meerderjarigheid, dat wil

²¹ Art. II, 2, *Synode Ngajogjakarta, kala 7 lan 8 Maart M. 1945* (getypt ms, SA).

²² Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946, AGZD 295. Het bestuur van de conferentie bestond uit ds. Wijoto Hardjotaroeno (Wonosari, Yogyakarta) en ds. R.P.S. Poerbowijogo (te Patalan, Yogyakarta; eerste rector Theologische School te Yogyakarta in 1946) namens de (zuidelijke) Javaanse Christelijke Kerken (GKJ); ds. Daniël (Blora) en ds. S. Kartosoegondo (Pemalang) namens de GKJTU in noordelijk M.-Java; ds. Mardjo Sir en ds. Moeljadihardja namens de Oostjavaanse Kerk (GKJW); ds. S. Djojodihardjo namens de Doopsgezinde Muria-Kerk (GITJ, Pati); Abednego namens de GKBDP in W.-Java en ds. Tan King Hien namens de Chinese Kerk van M.-Java.

zeggen een zelfstandigheid, zonder dat men zich bewust is van eigen plaats en verantwoordelijkheid.²³

De vergadering wenste deze situatie onder geen beding terug en concludeerde bovendien dat die afhankelijkheidssituatie ten onrechte had bestaan. De Javaanse Kerken hadden volgens Probowinoto overigens zelf mede schuld aan deze situatie, een verwijt dat ook uit de mond van anderen klonk. Huns inziens bezaten de Javaanse Kerken ook voor de oorlog al het vermogen om geheel op eigen benen te staan en hadden ze ten onrechte steeds voor allerlei zaken naar de Nederlandse zending opgezien – Poerbowijogo ging zelfs zover de trage groei van de Javaanse Kerken voor de oorlog aan de dominante positie van de Gereformeerde zending toe te schrijven.²⁴ Om deze afhankelijkheid jegens de Nederlandse zending niet opnieuw een kans te geven en het zendingswerk niet onnodig te belemmeren, sprak de conferentie uit dat er thans voor zelfstandig opererende buitenlandse zendingsorganen in Indonesië geen plaats meer was, hoogstens konden Indonesische kerken naar behoefte buitenlandse zendingsarbeiders uitnodigen om onder haar verantwoordelijkheid en volgens haar instructies enige tijd in Midden-Java te werken. Tenslotte sprak de conferentie openlijk en

²³ Voor een regeling van de verhouding tussen de Javaanse Kerken en de Gereformeerde zending uit 1939, zie document 58 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

²⁴ Zie bijv. AV, "Surat Edaran", 12/3/1934, AS nf: PROA1.10. Dit is een "ronzendbrief" van de AV aan alle Javaanse kerken en kringen, die een aansporing bevat om, voor zover mogelijk en nodig, een eigen predikant of evangelist te beroepen; van de 25 geïnstitueerde gemeenten en 68 groepen en kringen die op dat moment (1934) instituering overwogen, hadden slechts elf een predikant of bereidden een beroeping voor. Ook Javaanse predikanten als Wirjotenojo veroordeelden voor de oorlog al de "penyakit" (ziekte) der "kami-zendingen", *i.e.* het gebrek aan zelfstandigheid der Javaanse Kerken en het zich al te afwachtend opstellen tegenover de Nederlandse zending. Zie Wirjotenojo, "Kedewasaan Jemaat", [1935], AS nf: PROA1.23.

nadrukkelijk haar loyaliteit jegens de op 17 augustus 1945 geproclameerde Republiek Indonesia uit.²⁵

Purwokerto en Magelang

De conferentie te Yogyakarta bleek binnen de Javaanse Kerken evenwel een minderheidsstandpunt te vertegenwoordigen. Op de synode van januari 1947 te Purwokerto (Banyumas) overheerste het gevoel dat het op eigen benen staan der Javaanse Kerken niet ten koste mocht gaan van de banden met Nederland. De synode zocht niet de breuk en sprak de bereidheid uit de samenwerking met Nederland te hervatten; de synode van Magelang (23-26 november 1948), waar nota bene de onderminister van godsdienstzaken van de Republiek, R.I. Reksohatmodjo, aanwezig was – die met zijn aanwezigheid de instemming van zijn regering met het gevoerde beleid en de synodebesluiten tot uitdrukking bracht –, bevestigde dit. Deze synode wees bovendien alle op de Kwitang-conferentie (mei 1947) gemaakte afspraken van de hand²⁶ voor zover die tot doel hadden de samenwerking ten behoeve van de zending in geheel Java met overzeese partners centraal, op inter-synodaal niveau te regelen.²⁷ Aanvaar-

²⁵ "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295, (zie document 79 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

²⁶ Art. 39 en Bijlage XII, *Acta Synode GKD 1948* (getypt ms, SA).

²⁷ Op de Kwitang-conferentie, waaraan de Indische Kerk, de Chinese Kerken (GKI) van O., M.- en W.-Java, de GKJTU van noord M.-Java, de Muria-kerk (GITJ), de Soendanese kerk van W.-Java (GKBdtP), de Oostjavaanse Kerk (GKJW) en vertegenwoordigers van de Gereformeerde zending en de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties deelnamen, waren afspraken gemaakt over aard en omvang van het zendingswerk en de toekomstige samenwerking in de zending. Overeenstemming was bereikt over onder andere de oprichting van een theologische hogeschool en de vorming van een Majelis (of Dewan) Wakil² Synode Gereja, een orgaan dat op inter-synodaal niveau toezicht zou moeten houden op de uitvoering van de gezamenlijke zendingstaak der aangesloten kerken en zendingen in al haar aspecten. Probowinoto a. Bakker, 10/12/1947, AGZD 295; Bakker, "Rapport", 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950. K.J. Brouwer, *Zending in een gistende wereld*, (Amsterdam, 1951) 56-63. Voor de tekst van het te Kwitang bereikt akkoord, zie document 84 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

ding daarvan zou de opoffering hebben betekend van het Gereformeerde beginsel dat zending de verantwoordelijkheid van de plaatselijke kerken was en zou derhalve ook het aangaan van banden van Javaanse en Nederlandse plaatselijke kerken ten behoeve van de zending hebben bemoeilijkt, zo niet onmogelijk gemaakt hebben. Ook het feit dat de synode van Magelang algemeen het "Javaanse Eindhoven" werd genoemd – de synode van Eindhoven (februari 1948) keurde de Kwitang-akkoorden goed²⁸ –, duidt erop dat de Javaanse Kerken in meerderheid eerder dachten in termen van continuïteit in de samenwerking tussen GKN en GKJ onder handhaving van de eigen verantwoordelijkheid der beide partners dan van het maken van een nieuw begin zonder substantiële en herkenbare eigen inbreng der Nederlandse Gereformeerde Kerken. De synode van Purwokerto kon evenmin besluiten tot openlijke erkenning van Soekarno's Republiek en nam te dien aanzien een afwachtende houding aan.²⁹

²⁸ Art. 141, *Acta Synode GKN 1948*. Deze instemming van de synode was niet in de laatste plaats te danken het optreden van GKJ-predikant Probowinoto ter synode. Richters beschreef dat a.v.: "En iemand als Ds Probowinoto, die er bij de Synode 'inging' en een paar maal uitnemend heeft gesproken, hetgeen natuurlijk veel heeft bijgedragen tot de verheldering van een aantal punten, waarover men nog in onzekerheid verkeerde", B. Richters, "Zevende Rondzendbrief", 1-2/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948; rede van Probowinoto in Art. 108, *Acta Synode GKN 1948*. Ook in Eindhoven stuitte de voorgestelde gecentraliseerde aanpak van de zending op bezwaren. De synode stemde pas in nadat ze de verzekering had gekregen dat de Majelis (of Dewan) Wakil² Synode Gereja niet meer was dan de Indonesische tegenhanger van de Nederlandse Zendingraad (NZR, waarvan de GKN lid waren), een overlegorgaan zonder beslissingsbevoegdheid. *Rapport door de deputaten der generale synode van 1946 voor de zending onder de heidenen en Mohammedanen uitgebracht aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. begin 1948 samenkomt te Eindhoven*, 16; Richters, "Zevende Rondzendbrief", 1-2/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

²⁹ De opgegeven redenen waren, behalve historische en volkenrechtelijke, dat de onder voorzitterschap van Probowinoto staande commissie die het voorstel tot erkenning van de Republiek had ingediend, de rol van de Japanners bij de vormgeving van het Indonesische nationalisme en het uitroepen van de onafhankelijkheid over het hoofd had gezien en dat de exegese, die van de aangevoerde bijbelpassages, waaronder Romeinen 13, was gegeven niet bevredigde. Art. 21, 23 en

Dit verschil in benadering van de actuele politieke situatie tussen "Yogyakarta" en "Purwokerto" nam evenwel niet weg dat de op 17 augustus 1945 geproclameerde nationale onafhankelijkheid van Indonesië voor de Javaanse Kerken als geheel wel degelijk het kader vormde van waaruit ze met hun Nederlandse partners over hun toekomstige relatie wilden spreken. De oude koloniale wereld was ingestort of was bezig in te storten, en op de ruïnes diende een nieuwe Indonesische maatschappij te worden opgebouwd. De Javaanse Kerken wilden hierbij niet achterblijven. Dat hield concreet in dat men, alvorens nieuwe zendingsarbeiders uit Nederland in zijn midden te accepteren, eerst afspraken wenste te maken over de aard en omvang van de toekomstige samenwerking. Voor een zelfstandige, los van en geheel buiten de Javaanse Kerken om opererende buitenlandse zending, zoals de situatie voor de oorlog was geweest, was in de toekomst geen plaats meer. Daar waren alle betrokkenen in Midden-Java het over eens.³⁰

De voorbereidingen in Nederland

Men kan niet zeggen dat tijdens de oorlog of in de eerste jaren daarna in Gereformeerd Nederland in brede kring de overtuiging leefde dat ten aanzien van de relatie met de Javaanse Kerken een

³⁰ Bijlage I, *Acta Synode GKD 1947* (getypt ms, SA). Uitvoerig hierover J.A.C. Rullmann, "Memorandum Overdracht Zendingswerk Banjumas", sept. 1950, AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950. Probowinoto heeft ter synode te Eindhoven in 1948 een rede gehouden, waarin hij de situatie in M.-Java schetste. Zie Art. 108, 140, 141, Bijlage 42, *Acta Synode GKN 1948*. Dat de Javaanse Kerken het Gereformeerde karakter van hun zendingsarbeid niet wensten prijs te geven, bleek ten overvloede toen in 1950 een protocol werd opgesteld, waarin werd vastgelegd dat in Midden-Java niet alleen geen belangstelling bestond voor samenwerking met niet-kerkgebonden geloofszendingen, doch ook niet voor samenwerking met kerken van niet-Gereformeerde signatuur – waarmee, afgezien van enkele Amerikaanse kerken, de Gereformeerde Kerken in Nederland als enige serieuze partner overbleven. ZD GKJ a. GZD GKN, 19/1/1951, AGKU 7, Ingekomen stukken 1951.

geheel nieuwe periode was aangebroken. Hoewel veel zaken onzeker waren en zendingsarbeiders als dr H. Bergema en Verkuyl voortdurend aandrongen op bezinning en heroriëntatie alvorens tot nieuwe initiatieven te komen³¹, werd algemeen aangenomen dat deze kerken het zonder forse Nederlandse (materiële en personele) hulp niet zouden kunnen stellen, zowel inzake hun eigen voortbestaan als inzake de uitvoering van hun zendingstaak. Tevens was men de overtuiging toegedaan dat voor de Nederlandse Gereformeerde Kerken nog steeds een eigen, aparte en welomschreven zendingstaak in Midden-Java bestond, zoals voor de oorlog. De politieke realiteit van het moment gebood evenwel, dat alle initiatief vooreerst aan de Javaanse Kerken werd gelaten.³² In de praktijk betekende dit, dat men moest wachten op een uitnodiging van Javaanse zijde, al was men er, niet geheel zonder grond, van overtuigd dat de Javaanse broeders en zusters graag weer Nederlandse zendingsarbeiders in hun midden zouden ontvangen. Het belang en de ernst van de zendingstaak overstegen naar Nederlands inzicht de politieke tegenstellingen van de dag, hoe ernstig die ook waren, en mocht zo'n uitnodiging uitblijven, dan werd aan Javaanse zijde kennelijk toegelaten dat politieke en wellicht ook culturele factoren en motieven een grotere rol speelden dan hun toekwam.³³ Tijdens de oorlog was een van de weinige dingen die in Nederland nog voor de zending gedaan konden worden het selecteren en opleiden van zendingsarbeiders. Daarbij kon worden

³¹ Net als Verkuyl wees Bergema op "de noodzakelijkheid van een vrijwel geheel verlaten van de oude zendingsmethode en een ons instellen op het zenden van enkele uitgelezen missionaire predikanten en specialisten [...] naar gelang van de door de Javaanse kerken zelf uitgesproken behoefte en op de door hen geschikt geachte tijd", zie "Stellingen referaat Dr. H. Bergema over Heroriëntering inzake ons Zendingswerk in Indonesië", 19/11/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948, opgenomen als document 87 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

³² "Vergadering der gecommiteerden - - - Utrecht en Gelderland", 17/1/1946, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

³³ Zie bijv. B. Richters, "Tweede rondzendbrief", 23/9/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

voortgebouwd op een cursus voor zendingsarbeiders waarmee door dr J.H. Bavinck, voormalig missionaire predikant in Midden-Java en sedert 1939 hoogleraar zendingswetenschappen, in januari 1940 een aanvang was gemaakt.³⁴

Gegevens over het kerkelijk leven in Indonesië ontbraken tijdens de oorlog geheel, maar men ging ervan uit dat na de bevrijding alle vacatures vanuit Nederland zo snel mogelijk dienden te worden opgevuld, te meer daar men veronderstelde dat de uit de interneringskampen bevrijde zendingsarbeiders fysiek niet in staat zouden zijn onmiddellijk weer aan het werk te gaan.³⁵ Aldus hadden vrijwel alle zendende kerken in mei en juni 1945 hun zendingspredikanten en enkele artsen klaar staan, de meesten opgeleid door Bavinck.³⁶ Voor Delft was dat de veteraan P.H. van Eijk, voor Amsterdam D.C. Mulder, voor Heeg A.G. Honig en voor Middelburg R.W. Popma en de zendingsarts H.H. Merkelijn, terwijl Utrecht J.M. Vlijm beroepen had. Hierbij kwamen nog enkele predikanten in algemene dienst, van wie enkelen al in Midden-Java waren.³⁷ Rotterdam had een Indonesische predikant beroepen, Raden Soe-

³⁴ *Acta GKN 1939*, 166-167; zie document 62 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*. Al in 1927 was een commissie, bestaande uit W. Breukelaar, G.J. Dreckmeier, W.G. Harrenstein en H.Ph. Ingwersen, met voorstellen gekomen voor een in Nederland te geven verplichte vooropleiding van onderwijzers, artsen en verpleegsters, die in Gereformeerde zendingsdienst naar Java en Sumba wilden uitgaan, GKAmst, "Rondschrijven", 4/1927, AGKAmst. 14, Stukken betreffende de Vereniging "Het Comité tot steun van Christelijk Onderwijs in Djogjakarta en Soerakarta", 1916-1940.

³⁵ J.S. Wiersema, "Opnieuw de hand aan de ploeg!", 9/10/1941, AGZD 295; J.S. Wiersema a. GZD, 19/12/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. E.H. Broekstra, "Rondschrijven", 15/10/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. Aan de zijde der Rooms-Katholieke missie maakte men zich op soortgelijke wijze op om zo snel mogelijk alle opgevallen plaatsen in Nederlands-Indië te herbezetten, E.Ch. Langendam, L.C.M. Ingen-Housz a. Kerkvoogden van Nederlands-Indië, 19/10/1945, Archief van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 3.

³⁶ GZD a. GK Heeg, 29/6/1945, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947.

³⁷ "Notulen van een vergadering betreffende zendingsaangelegenheden", 15/6/1945, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

darmo, die tijdens oorlog aan de Vrije Universiteit theologie gestudeerd had. Hoewel menigeen onaangenaam getroffen was toen hij zich republikeins gezind betoonde, zagen anderen ook positieve kanten aan zijn benoeming: "In deze tijd van oplevend Nationalisme moet deze geste van de Zending wel een goeden indruk maken op de Javaanse kerken, die zulk een zwaren tijd door maken", aldus de Rotterdamse zendingsdeputaten.³⁸

Slechts enkelen van de benoemden zouden echter werkzaam zijn op de hen toegedachte plaats. Door de omstandigheden had overleg met de Kerken van Midden-Java niet plaatsgevonden. Bovendien bleek dat de Nederlandse regering niet zou toestaan dat iemand naar Indië zou gaan anders dan in militair verband (NICA). Dit betekende dat eind 1945 en 1946 de zending vooreerst alleen enkele verpleegsters en artsen "in uniform" kon uitzenden, doch daarvan ging niemand naar zuidelijk Midden-Java.³⁹

Slechts een handvol Nederlandse zendingsarbeiders was eind 1945 en in 1946 in verschillende functies in Java werkzaam, waaronder F.L. Bakker, G.J. van Reenen, P.H. van Eijk, A. Pos, L.W. Korvinus, J.A.C. Rullmann en J. Verkuyl, de meesten uit de kampen bevrijde veteranen van voor de oorlog. Hun met veel improvisatie uitgevoerde taak bestond in het herstellen van contacten en het waar mogelijk assisteren bij de wederopbouw van een Javaanse kerkelijke infrastructuur. Sommigen waren tevens aalmoezenier der Nederlandse troepen. Hun arbeidsterrein was evenwel beperkt tot Bandung, Semarang, Banyumas, Jakarta en

³⁸ GK Rotterdam, "Verslag van den Zendingsarbeid in de Residentie Banjoemas van 1 April 1940-31 Maart 1946", AGKR 2, Rapporten en Verslagen, 1915-1970; *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 5 (mei 1947) 8-9; *Ibidem*, jrg. 55, nr. 7 (juli 1957) 101-102.

³⁹ "Vergadering der gecommitteerden en gedeputeerden ad res miss. voor de prov. Utrecht en Gelderland, gehouden op 1 Augustus 1945 in de Oosterkerk te Utrecht", 17/1/1946, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

Purworejo, alle gelegen in het (min of meer) door de geallieerden en de federale regering beheerste deel van Java.⁴⁰

Verwarring en dispuut in Nederland, 1945-1950

Dat de jaren 1945-1950 verward en gecompliceerd waren en dat zowel in Nederland als in Indonesië de geesten verdeeld waren, lag niet zozeer aan het feit dat geleidelijk aan duidelijk werd dat nieuwe vormen van missionaire samenwerking tussen Midden-Java en Nederland gevonden moesten worden, als wel aan de snelle en onoverzichtelijke politieke en kerkelijke veranderingen in Indonesië. Die gaven velen in Nederland het gevoel voor vol-dongen feiten te worden geplaatst. De inzichten ten aanzien van wat "zending" inhield waren bovendien aan verschuiving onderhevig. De geladen atmosfeer leidde tot allerlei polemieken, mis-verstanden, conflicten en verwijdering. De deelnemers aan de discussie vertegenwoordigden een breed scala aan invalshoeken, wensen, ervaringen en politieke achtergronden.⁴¹ Zowel de Hervormde als de Gereformeerde synode wezen de erkenning van de Indonesische Republiek van de hand. Er waren Gereformeerde zendingsarbeiders (met verlof), die het vuur aanwakkerden en geen goed woord over hadden voor Soekarno's "Mohammedaanse Staat"⁴² en ten aanzien van de godsdienstvrijheid in de Republiek hadden zij niet het geringste vertrouwen. De

⁴⁰ L. W. Korvinus a. GK Heeg, 25/9/1945, 5/1/1946, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947; A. H. Vonk a. Friese ZD en GK Heeg, 5-7/11/1945, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947.

⁴¹ Voor een overzicht van de Gereformeerde houding tegenover het Indonesische nationalisme, zie E. A. Scharffenorth, *Stellungnahmen Protestantischer Kirchen zur Dekolonisation von Niederländisch-Indien*. Heidelberg, 1983; Tan Hjat Han, *The attitude of Dutch Protestant missions towards Indonesian nationalism*. Princeton, New Jersey, 1967. Voor de redes van ARP-leden Schouten en Meijerink in de Tweede Kamer, zie M. van Poll, *Indonesië in het Parlement, Mei 1946*, (s.l., s.a.) 32-34, 36-39, 42-43.

⁴² V. d. Linden a. Zendingssynode Utrecht/Geld., 11/12/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

Gereformeerde synode mengde zich in 1946 in het gesprek door openlijk haar bezorgdheid uit te spreken over de vrijheid voor de kerk in de Republiek en ze wendde zich met een desbetreffend "getuigenis" tot de Nederlandse regering.⁴³

De heftigste emoties werden losgemaakt door protesten van Nederlandse zendingsarbeiders in Indonesië tegen het Nederlandse optreden tegen de Republiek en door de openbare schuldbelijdenissen wegens het koloniale verleden, die bij verschillende gelegenheden door zendingsarbeiders werden afgelegd. Dergelijke verklaringen werden als des te pijnlijker ervaren omdat de Javaanse Kerken weigerden zich voor het internationale forum openlijk te distantieëren van de wandaden die door hun landgenoten in naam van de onafhankelijkheid tegen Nederlanders en Indo-Europeanen in Indonesië begaan werden.⁴⁴

Vooraf dankzij de invloed van H. Kraemer en J. Verdoorn drongen de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ)

⁴³ Art. 6, sub d. "Notulen GZD", 18-19/12/1946, AGZD 207.

⁴⁴ Verschillende gesprekken zijn gevoerd tussen voorstanders van onderhandelen met de Republiek en soevereiniteitsoverdracht aan Soekarno (H. Bergema, J. Verkuyl, J.H. Bavinck, Tj. van Dijk, G. Brillenburg Wurth, W.G. Harrenstein e.a.) en tegenstanders, zoals S.U. Zuidema en ARP-kamerleden J. Schouten en J.A.H.J. Bruins Slot. Deze laatste waren voordien al tegen de Ethische Politiek en bestuurlijke ontvoogding geweest wegens het verondersteld "ontbindende karakter" in staatkundig opzicht. Na de oorlog droegen ze een gezag-is-gezag/rebel-is-rebel-standpunt uit. Bruins Slot, de hoofdredacteur van *Trouw*, besloot in nov. 1947 een redevoering op een AR-jongerentooigdag: "Wie het aan Gods normen gebonden overheidsgezag loslaat, komt terecht bij het gezag van antichristelijke machten. — — — Ons verweer en ons behoud liggen alleen in het strak houden en beleven van de ordinantiën Gods voor het ganse leven. Het gezagsstandpunt is het geloofsstandpunt. — — — En dan zeg ik tot Prof. Kraemer en Schermerhorn, tot Ds Verkuyl en Ds v.d. Brink, tot den Veiligheidsraad en tot Stalin: 'Wij, met onze A.R. Indische politiek, onze voeten zijn staande in uwe poorten, o Jeruzalem', geciteerd in Richters, "Vierde rondzendbrief", 25/11/1947; AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948; "Verslag van de vergadering van het moderamen van 'generale deputaten' met deputaten van de zendende kerken, zendingsarbeiders en leden van de A.R.-Partij, te Baarn, op Maandag, 28 Maart 1949"; AGKM 7, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1949; J. Verkuyl, *Gedenken en Verwachten. Memoires*, (Kampen, 1983) 139-140.

in Oegstgeest al in oktober 1945 publiekelijk aan op "algehele liquidatie" van de koloniale verhouding tussen Nederland en Indonesië en op honorering van de door Koningin Wilhelmina in december 1942 toegezegde gelijkwaardige positie van Indonesië binnen het nieuwe rijkverband.⁴⁵ Deze stemmen vonden in Gereformeerde kring hun parallel in pamfletten van verschillende zendingsarbeiders, zoals *Een Eisch van Recht*⁴⁶ van Van den Brink (Makassar), waarin hij, zich op Probowinoto beroepend, op erkenning van de Indonesische souvereiniteit aandrong⁴⁷; Verkuyl's in behoedzame bewoordingen gestelde *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk* volgde. Het was geschreven naar aanleiding van zijn ervaringen tijdens een kort verblijf in Nederland (mei-juni 1946), toen hij op verzoek van lt. gouverneur-generaal dr H.J. van Mook een poging deed zijn geestverwanten te bewegen een minder onverzoenlijke houding aan te nemen ten aanzien van eventuele onderhandelingen met de Republiek en een mogelijke souvereiniteitsoverdracht.⁴⁸ Net als in 1941 schreef Verkuyl het streven naar onafhankelijk door de Aziatische volkeren toe aan God's wil; alle pogingen om dat streven te dwarsbomen, zouden dan ook zeker falen.⁴⁹

In augustus 1947 verscheen een document genaamd *Verklaring en Oproep*, dat ondertekend was door een veertiental mensen,

⁴⁵ "Notulen SCZ", 25/10/1945, ARvdZ 113/36/7. Zie ook K.-W. van der Hoek, *De verklaring van Oegstgeest van 25 oktober 1945*, (ongepubl. doct. scriptie, RU Groningen, 1989) 10.

⁴⁶ Amsterdam: Kirchner, 1e dr. april 1946; 2de dr. juni 1946.

⁴⁷ V.d. Brink, *Een Eisch van Recht*, 66-67.

⁴⁸ Zie Verkuyl, *Gedenken*, 134-145. G.R. Visser, "Nieuwe oriëntering in het zendingswerk", 1/6/1946, AGKR 5, Stukken betreffende A.F.J. Pieron en J. Verkuyl, 1939-1961 bevat een verslag van een "toogdag", gehouden in de Geref. Valkenboskerk te Den Haag op 28 mei 1946, waar ook Verkuyl sprak. Zijn centrale thema's waren 1. de blunder van de Ned. regering, die afwijzend gereageerd had op de motie-Wiwono (febr. 1940) in de Volksraad, waarin gevraagd werd om een rijkconferentie ter bespreking van de positie van Ned.-Indië/Indonesië binnen het koninkrijksverband; en 2. het feit dat na de oorlog de onafhankelijkheid van Ned.-Indië allang geen Nederlandse kwestie meer was, doch hoog op de Engelse en Amerikaanse politieke agenda's stond.

⁴⁹ J. Verkuyl, *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk*, (Den Haag, 1946) 60-61.

waarvan de meesten lid waren van de Politieke Club, onder wie van Gereformeerde zijde Club-voorzitter Verkuyl, F.L. Bakker, Vlijm, Pos en bestuursambtenaar D. van der Meulen. Het document verscheen naar aanleiding van de Eerste Politieële Actie, die op dat moment gaande was, en was een protest tegen het onbegrip onder Nederlandse christenen jegens de Indonesische aspiraties.⁵⁰ In Nederland juichten sommigen het stuk toe, zoals W. Fijn van Draat, voormalig predikant van de (Europese) Gereformeerde Kerk van Bandung, maar de meeste reacties (in Gereformeerde kring) getuigden van verbittering, afwijzing en tegenstand⁵¹ wegens, zoals de Utrechtse gedeputeerden ad res missionis het formuleerden, de "eenzijdigheid [...] en de totale verwaarlozing van de gezagskwestie" waarvan het stuk blijk zou geven.⁵² Bovendien had de synode opgeroepen tot grote terughoudendheid met het doen van uitspraken met een politieke strekking.⁵³ Vlijm werd door zijn zendende kerk van Utrecht tot de orde geroepen – dat zending kerkelijke zending was hield in dat zendingsarbeiders aan hun uitzendende kerken

⁵⁰ Zie Bijlage I bij Van der Wal, "Profetische stemmen uit Batavia", elders in dit nummer.

⁵¹ Zie "A. Zendingszaken", *Acta Synode GKN 1948*, pag. 14 vlg. Er waren zelfs critici die de voortschrijdende centralisatie der Gereformeerde zending en de oprichting van het zendingscentrum in Baarn (en daarmee Bavinck) aanwezen als oorzaak en bron van alle "afwijkingen en missers", waaronder het feit dat de nieuwe zendingspredikanten "in politiek opzicht blagen waren" (bedoeld was Vlijm). Zie J.A.C. Rullmann, "Ervaringen op het thuisfront", *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 7 (juli 1947) 38-39; *Ibidem*, jrg. 45, nr. 8 (aug. 1947) 63-64. De Geref. predikant van Middelburg H. Veldkamp (1895-1956) schreef in 1947 naar aanleiding van de *Verklaring en Oproep*: "Het bloed van onze jonge mannen zal worden opgeëischt van dominee [J.J.] Buskes en zijn P.v.d.A. collega's en al die dwalende Zendingmensen, die mee aanpapt. In de naam van alle vaders en moeders, vrouwen en verloofden, van al onze jongens en mannen in Indië slinger ik in hun aangezicht: 'Accuse'; citaat in: Richters, "Eerste rondzendbrief", 22/8/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. [Kennelijk was dit laatste een verwijzing naar de open brief die Emile Zola publiceerde op 13 jan. 1898, waarin hij het opnam voor de Franse artillerieofficier Alfred Dreyfus, die schuldig was bevonden aan landverraad.]

⁵² "Notulen vergadering Gedep. en Gecom. Utrecht en Gelderland 6 October 1947", AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁵³ Bijlage VI, *Acta Voortgezette Synode GKN 1947*.

en de synode in Nederland verantwoording schuldig waren; de "zending" had formeel geen eigen standpunt –, terwijl de generale zendingsdeputaten via het *Zendingsblad* Bakker en Pos namens de synode een reprimande gaven: ze hadden zich in het openbaar van alle commentaar te onthouden.⁵⁴

De politieke situatie in Indonesië en de Javaanse Kerken, 1945-1950

Dat de situatie op Java na augustus 1945 met het oog op een eventuele hervatting van de zendingsarbeid een weinig bemoedigende aanblik bood, neemt niet weg dat een voor kerk en zending aanmerkelijk ongunstiger scenario mogelijk was geweest. De onafhankelijkheid werd immers bevochten door een grotendeels westers-opgeleide en op het westen georiënteerde elite van intellectuelen, politici en militairen. Veel republikeinse voormannen hadden in hun jeugd christelijk onderwijs genoten en Indonesische christenen bezetten invloedrijke posities binnen de eerste republikeinse regeringen en in het leger. Hoe anders zou het resultaat geweest zijn, indien behalve een politieke ook een sociale revolutie had plaatsgevonden en het volk massaal in opstand was gekomen of indien de islam het voortouw in de onafhankelijkheidsstrijd genomen had. Doch onder de thans heersende verhoudingen bleef de deur voor de zending open en ook de positie van de Indonesische christenheid is, ondanks tal van onaangename voorvallen en een in meer dan een opzicht ongunstig politiek klimaat in de eerste jaren na de bevrijding, op de langere termijn nooit wezenlijk bedreigd geweest.

Geruchten en feiten

Desalniettemin was de situatie op Java in de eerste twee jaar na Japanse overgave uitermate chaotisch en onoverzichtelijk. In

⁵⁴ *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 12 (dec. 1947) 124.

Nederland circuleerden de wildste verhalen: "In Batavia en Midden-Java lopen honderden naakt op straat", wist iemand te melden.⁵⁵ En ook berichten over massale rampok- en moordpartijen waarvan inheemse christenen op grote schaal het slachtoffer waren, droegen niet bij tot de Nederlandse gemoedsrust.⁵⁶ Dat deden ook niet de berichten over Nederlanders die binnen enkele weken na bevrijding uit Japanse interneringskampen in republikeinse kampen werden opgesloten. In Surakarta, Yogyakarta en elders werden Javaanse en Chinese gemeenten geheel of grotendeels door de republikeinen geïnterneerd en christenen zochten (opnieuw) een goed heenkomen in de bergen of in andere delen van Java; er waren er die de wapens opnamen tegen de geallieerden en de Nederlanders en er waren er die zich aan republikeinse zijde in de politiek begaven, zoals de bejaarde predikant S. Wirjotoejo. De gemeente van Pengalusan, één der oudste van Banyumas, sloeg in haar geheel op de vlucht; dat deed ook de enkele tientallen leden tellende gemeente van Tugu, niet ver van Salatiga, die eind 1945 in haar geheel een goed heenkomen zocht in het door de geallieerden beheerste Semarang. Op tal van plaatsen werden kerkelijke goederen en gebouwen, scholen, ziekenhuizen en woonhuizen van christenen, voor zover die de Japanse tijd hadden doorstaan, vernield, geplunderd of in brand gestoken.⁵⁷

⁵⁵ "Aantekeningen bij notulen GZD", 4/6/1946, AGZD 295.

⁵⁶ Zendingsarts D. Verveen (voorheen te Wonosobo) berichtte over moordpartijen en plunderingen in Depok nabij Bogor, Verveen a. Van Rennes, 12/12/1945, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947; bevestigd door C.L. van Doorn, "Jaarverslag 1945", ASZC 115/39/12; *De Protestantsche Kerk in Indonesië tijdens bezetting en terreur*, 43.

⁵⁷ Verslag in: "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295; *De Protestantsche Kerk in Indonesië tijdens bezetting en terreur*, Uitg. van het Bestuur van de Protestantsche Kerk in Indonesië, Batavia (Batavia, okt. 1946) 41 vlg.

De Politiële Acties

Na de Eerste Politiële Actie, die duurde van 20 juli tot 4 augustus 1947, deelde de demarcatielijn het gebied der Javaanse Kerken in tweeën. Deze lijn liep van de zuidkust door Kedu naar het noorden, boog vervolgens naar het oosten af, liep ten noorden van Magelang, boog ten oosten van Semarang naar het noorden af en bereikte iets ten noordoosten van de stad de Javazee. Tijdens de Tweede Politiële Actie van december 1948 werd het resterende, oostelijke deel van Midden-Java (Magelang, Rembang, Surakarta, Yogyakarta, Madiun, Blitar) op de republikeinen veroverd.⁵⁸

De Politiële Acties en hun gevolgen: oostelijk Midden-Java

Vanaf augustus 1947 waren alle verbindingen tussen de kerken ter weerszijde van de demarcatielijn moeilijk, zo niet onmogelijk. De betrekkingen die de Gereformeerde zending in deze tijd met de Javaanse kerken en de Javaanse christenheid in republikeins gebied onderhield, bestonden voornamelijk uit het voeren van correspondentie, onder meer met dr J. Leimena en dr mr T.S.G. Moelia, die beiden deel uit maakten van de eerste republikeinse kabinetten, en het afleggen van korte bezoeken over en weer, zoals dat van zendingsconsul dr F.L. Bakker die in mei 1948 Yogyakarta bezocht en R.P.S. Poerbowijogo en B. Probowinoto, die in dat jaar naar Nederland kwamen en de synode te Eindhoven bezochten. De op de Kwitang-conferentie van mei 1947 tussen (onder andere) de GKJ en GKN gemaakte afspraken werden weliswaar door de Javaanse synode van Magelang van 23-26 november 1948 goedgekeurd, doch kort daar-

⁵⁸ T.B. Simatupang, *Laporan dari Banaran. Kisah pengalaman seorang prajurit salama perang kemerdekaan*, (Herdr.: Jakarta: Penerbit Sinar Harapan, 1980) hfdst. 1-iv, Van Eijk, "Overzicht over de verkregen contacten met de kerken op het terrein der Salatiga-zending, jan. 1949, AGKM 7, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1949. Bij het gebruik van de term "Politiële Actie" is hier aangesloten bij H.J. van Mook in zijn *Indonesië, Nederland en de Wereld*, (Batavia: De Brug-Opbouw, 1949) passim.

op brak de Tweede Politiële Actie uit, zodat nog ruim een jaar zou verstrijken voordat ze konden worden uitgevoerd.⁵⁹

Het zuidoostelijk gedeelte van Midden-Java, het na de Eerste Actie nog resterende deel van het republikeinse gebied, werd eind 1948 gewapender hand door de Nederlanders ingelijfd. Al snel werd echter duidelijk dat deze operatie, die gericht was op de vernietiging van de Republiek, op een mislukking zou uitlopen, vooral omdat in het voor de Nederlanders strategisch zeer belangrijke gewest Yogyakarta de sultan alle contact met de Nederlanders weigerde. Mede dankzij deze houding van Yogyakarta's elite bleven de republikeinen heer en meester van het terrein en konden ze een effectieve zenuw- en guerilla-oorlog organiseren. Soms vielen ze ook grotere plaatsen aan. De regionale economie, voor zover die nog bestond, stortte in, de inflatie was enorm, voedsel was schaars en een groeiend gevoel van angst en onveiligheid beheerste de bevolking. Gereformeerde zendingsarbeiders, zoals Van Eijk die begin 1949 vanuit Semarang de stad Solo bezocht, die een snelle "normalisatie" van de situatie verwacht hadden, zagen hun hoop dat dit deel van Midden-Java spoedig weer zou "opengaan" niet in vervulling gaan.⁶⁰

Hoewel zendingsconsul Bakker, opnieuw op bezoek in Yogyakarta in februari 1949⁶¹, op aandringen van de federale regering in Jakarta de Javaanse en Chinese Kerken aldaar aan-spoorde om de voorafgaand aan december 1948 aangevatte wederopbouw van het ziekenzorg en onderwijs voort te zetten, gebeurde het tegendeel. De christelijke scholen gingen of bleven dicht, of werden, voorzover ze al door de republikeinse regering aan de kerken of andere direct belanghebbenden waren (terug)-gegeven, door de bezettende macht in beslag genomen.⁶² Kerk-

⁵⁹ Bakker, "Rapport", 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶⁰ Van Eijk, "Verslag over mijn bezoek aan Solo (28 Febr. - 2 Maart 1949)", AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶¹ Bakker, "Rapport", 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶² PPSK a. RyS, 5/5/1951, AGKM 8, Ingekomen en uitgegane stukken 1951-I.

gebouwen, pastorieën en andere kerkelijke bezittingen, voor zover ze niet verwoest waren en de openbare veiligheid het toeliet, werden nog wel gebruikt, doch de Javaanse en Chinese Kerken hadden alle contacten met de Nederlanders opgeschort. Zelfs ontmoetingen met bezoekende Nederlandse geloofsgenoten werden tot een minimum beperkt. Het aan Nederlandse kant steeds weer herhaalde en met royale financiële noodhulp zichtbaar gemaakte uitgangspunt dat "de eenheid in Christus hooger lag dan een politiek conflict" overtuigde op dat moment aan Indonesische zijde maar weinigen.⁶³

De Politiële Acties en hun gevolgen: westelijk Midden-Java

Ook in het westen van Midden-Java, waar na de Eerste Politiële Actie de fysieke mogelijkheden tot herstel van kerkelijk leven wellicht enigszins verruimd waren, werd met het uitblijven van een aanvaardbare oplossing van het lopende conflict de samenwerking tussen Indonesische en Nederlandse kerkelijke instanties en vertegenwoordigers steeds moeizamer. Hoofdplaatsen als Purbolinggo, Purwokerto, Cilacap en Banyumas, en ook het zendingsziekenhuis Trenggiling in Purbolinggo, werden in 1947 en 1948 herhaaldelijk aangevallen en geplunderd of lagen in de vuurlinie tussen Nederlandse eenheden en al of niet reguliere republikeinse troepen. Enkele gemeenten hielden in 1947 en 1948 op te bestaan (zoals die te Muntilan) en van ten minste drie evangelisten is bekend dat ze in de nasleep van de Politiële Acties op geweldadige wijze aan hun einde kwamen, onder wie Rasidin Martohardjono, werkzaam in Kebumen.⁶⁴

Niet alleen niet in Nederland, ook niet op Java doorzag iedereen onmiddellijk het hachelijke van de situatie. Persberichten spraken immers hoopvol van vooruitgang in de onderhandelingen met de Republiek. Sommigen vroegen zich in deze tijd dan ook hardop af waarom de zending niet onmiddellijk in Banyumas

⁶³ B. Richters, "Tweede rondzendbrief", 23/9/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁶⁴ "Lapoeran para visitator", *Akta Sinode G.K.D. ke III (tiga) tgl: 24-28. Sept. 1951 di Salatiga*.

weer aan het werk ging, nu althans dat "zendingsveld toch weer 'open' was".⁶⁵ Zendingarts Miedema berichtte de Rotterdamse kerkeraad naar aanleiding van een kort bezoek aan zijn oude ziekenhuis in Purbolinggo (Banyumas) in april 1948:

In Poerbolinggo is het Friesche bataljon gelegerd en dit kwijt zich in alle opzichten uitmuntend van zijn taak. Het is merkwaardig te zien, hoe deze mensen rechtstreeks uit Friesche weiden en bouwlanden daar haast geassimileerd zijn door de bevolking. Hun gedrag is uitmuntend en ongekunsteld en open gaan ze met iedereen om en vinden bij Javaan en Chinees een hartelijk welkom, zonder dat hen gevraagd wordt of zonder dat ze het van zichzelf weten of ze progressief of conservatief zijn. Ze geven zich; meer wordt van hen zeker niet gevraagd en ik heb het idee, van ons ook niet, integendeel het wordt van de zending verwacht [dat die zich zonder meer geeft].⁶⁶

Doch de schijn bedroeg. De werkelijkheid was anders dan de woorden van Miedema en allerlei hoopvolle berichten en regeringsverklaringen suggereerden. Pos, op bezoek in Banyumas in februari 1948, had al gewaarschuwd:

Het is thans in deze streken rustig. De bevolking werkt in vele opzichten met de besturen en de militairen mee. Velen "duimen" bij het voorbijrijden van de militaire auto's en de jeugd juicht. Ik heb echter bij verschillende gelegenheden de militairen duidelijk trachten te maken, dat men daarin niet te veel zoeken moet. In alle godsdiensten ontvangen de kwaadste goden de meeste attentie en de grootste offers. Dit is in vele opzichten een verschijnsel van vrees.⁶⁷

Dat zelfs in federaal gebied van hervatting van enig zendingswerk voorlopig geen sprake kon zijn, bleek ook uit het feit dat een groeiend aantal Javaanse christenen de wijk nam,

⁶⁵ B. Richters, "Vijfde rondzendbrief", 1/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁶⁶ J.J. Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951.

⁶⁷ "Rapport van het bezoek van Ds. A. Pos aan het zendingsterrein Banjoemas van 6-16 Februari 1948", AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.

waaronder het grootste deel van het personeel van kerkelijke kantoren, net geopende christelijke scholen, de medische dienst en andere kerkelijke instellingen. Het aantal gewapende incidenten begon in de loop van 1948 weer toe te nemen; kerkleden en hun voorgangers in Banyumas meden de omgang met hun Nederlandse geestverwanten, weigerden soms zelfs in één auto met hen te zitten "om geen verkeerde indruk te wekken".⁶⁸

De situatie moet in de ogen van veel Javaanse christenen en andere betrokkenen inderdaad bizar geweest zijn: "hun" Nederlandse zendingspredikanten, zoals Rullmann en Pos in Banyumas en Van Reenen en Van Eijk in Semarang, spraken over samenwerking, wederopbouw en herstel der betrekkingen en dienden de Javaanse gemeenten, terwijl ze zich tevens bezighielden met de geestelijke verzorging van Nederlandse militairen en KNIL-soldaten – wier optreden *toen al* ernstig werd bekritiseerd⁶⁹ – waarvoor ze Javaanse en Chinese kerk- en schoolgebouwen gebruikten. Rullmann en zijn collega's wierpen bovendien alle beschuldigingen uit Nederland van gebrek aan loyaliteit ver van zich af.⁷⁰ In Banyumas waren in 1948 de

⁶⁸ "Rapport van het bezoek van Ds. A. Pos aan het zendingsterrein Banjoemas van 6-16 Februari 1948", AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.

⁶⁹ Zie het *Wending*-nummer van mei 1949 en de *Groene Amsterdammer* van 26 febr. 1949; zie ook *De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950.* (Sdu Uitgeverij Koninkinnegracht, Den Haag, 1995), Par. "Overzicht – – overheidsarchieven", 19-20 (M.-Java, sept. 1947), 26 (O.-Java, doodschietsen van Jav. christenen in Mojosari, maart 1948), 27-28 (M.-Java, Gombong, maart-april 1948), 33-34 (Yogyakarta, dec. 1948), 45 (idem, febr. 1949), 53-54 (Purbolinggo), etc.; Par. "Overzicht – – parlementaire stukken", 9 (vernietiging van de Oostjavaanse christen-desa Peniwen, febr. 1949).

⁷⁰ Rullmann schreef in 1949, naar aanleiding van een bewering van S.U. Zuidema, dat de Gereformeerde zendingen op Java niet bereid zouden zijn tegen "het communisme" te strijden: "Het is leugen en laster, dat de zending zich onvaderlands gedraagt. Ieder kan zich van het tegendeel overtuigen. Mijn pastorie en alle pastorieën hebben volgezeten met onze Hollandse militairen in uniform en dat hebben de Javaanse Republikeinse broeders begrepen en gewaardeerd, en ze gaven in dezen een beschaamd voorbeeld van onderscheidingsvermogen en grootheid van geest, die ik in principiële helden van het slag Zuidema node mis",

overste van het Friese bataljon en veel officieren Gereformeerd of "nauwe geestverwanten"⁷¹; de aalmoezeniers van de Nederlandse eenheden, waaronder zich Hervormde, Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde predikanten bevonden, boden hun diensten aan Javaanse en Chinese Kerken aan en gingen daar soms werkelijk ook in diensten voor.⁷² Dat door Javaanse zijde niet aan alle contacten met de zending een abrupt einde gemaakt is kan slechts toegeschreven worden aan de buitengewone lankmoedigheid en de algehele verwarring en desoriëntatie van de inheemse christenheid, die in deze jaren geplaatst werd voor een wel zeer ernstig conflict van loyaliteiten.⁷³ Deze hachelijke situatie van keuzen zonder uitweg, moeizame of verbroken verbindingen, nachtelijke schietpartijen, vergaderverboden, reisbeperkingen, voedseldistributie en militaire contrôles heeft geduurd tot aan de wapenstilstand van augustus 1949.⁷⁴

"Kwitang" (1947) en "Semarang" (1950)

Temidden van al deze verwarring en chaos slaagden vertegenwoordigers van de Nederlandse en Javaanse Kerken er desalniettemin in de contacten tussen beide en de samenwerking in de zending op de langere termijn te herstellen: terwijl de Eerste Politie Actie op uitbreken stond, werd op de Kwitang-conferentie (mei 1947) overeenstemming bereikt over de grondslag

Rullmann a. Bouwmeester, 26/12/1949, AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950.
⁷¹ Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951.
⁷² Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951. Pos, "Rapport", 6-16/2/1948, AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.
⁷³ Rullmann a., Bouwmeester, 18/7/1949; Rullmann, "Memorandum", sept. 1950, beide in AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950.
⁷⁴ Bakker, "Rapport", 24/2/1949; Van Eijk, "Verslag over mijn bezoek aan Solo (28 Febr. - 2 Maart 1949)"; Kuiper a. GK Heeg, 9/2/1950, alle stukken in AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

der toekomstige samenwerking.⁷⁵ Op een conferentie in Semarang (januari 1950) werden de laatste details geregeld.⁷⁶ De op basis hiervan in 1950 en 1951 overeengekomen regionale akkoorden, die de samenwerking in de zending in Midden-Java tussen plaatselijke Javaanse en Nederlandse kerken regelden, vormden een compromis tussen beider aspiraties. Ze garandeerden voor de eerstkomende jaren de voortgezette Nederlandse betrokkenheid bij en invloed op de ontwikkeling en opbouw van het zendingswerk in Midden-Java en tot op zekere hoogte de GKJ zelf. Tevens sloten ze op Javaanse wens aan bij wat gaande was op het forum der internationale missionaire betrekkingen. Want de regionale akkoorden incorporeerden dezelfde beginselen voor de samenwerking in de zendingsarbeid, die in juli 1947, twee maanden na de Kwitang-conferentie, door een vergadering van de International Missionary Council (IMC) te Whitby, Ontario, Canada, werden aangenomen, namelijk dat van "partners in obedience".⁷⁷ Dat hield in dat jonge en oude kerken "samen- en medewerkers in gehoorzaamheid" waren. De overeenkomsten van Kwitang en Semarang resulteerden in een situatie waarin de Javaanse en Nederlandse Gereformeerde Kerken beide hun volle zendingsverantwoordelijkheid behielden, waarbij de Nederlandse de hunne uitoefenden "in en door de Javaanse kerken". De verantwoordelijkheid voor de zending werd gedeeld, terwijl de krachten werden gebundeld.⁷⁸

⁷⁵ Zie boven, pagina 141, voetnoot 26; zie document 84 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

⁷⁶ De tekst van de Overeenkomst van Semarang is afgedrukt als Art. 115, *Acta Synode GKN 1950*.

⁷⁷ S.C. Graaf van Randwijck, *Medewerkers in gehoorzaamheid*. (Amsterdam, 1948) 21. Van Randwijck woonde de conferentie bij; zie over Whitby ook I.P.C. van 't Hof, *Op zoek naar het geheim van de zending. In dialoog met de Wereldconferenties 1910-1963*. (Wageningen, 1972) 131-154.

⁷⁸ *Rapport door de deputaten der generale synode van 1946 voor de zending onder de heidenen en Mohammedanen uitgebracht aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. begin 1948 samenkomt te Eindhoven*, (Kampen, 1946) 17.

Epiloog: veranderende inzichten in het wezen der zending

Hiermee werd in grote lijnen het patroon van de Javaans-Nederlandse samenwerking voor de eerstvolgende twee decennia bepaald. Hoewel de Javaanse Kerken in organisatorisch en theologisch opzicht geheel op eigen benen stonden en eigen wegen zochten – zonder evenwel het Gereformeerde erfgoed te verloochenen –, kon niet verhinderd worden dat in de praktijk de van voor de oorlog daterende financiële afhankelijkheid van de Javaanse Kerken jegens de GKN grotendeels bleef bestaan. Dit betekende dat tot soms 80% of 90% van de uitgaven (niet alleen de zendingsuitgaven, doch alle) van een Javaanse Kerk door de betreffende Nederlandse partnerkerk gedragen werd.⁷⁹ In Nederland werd dit aangemoedigd. Zending betekende in Nederlandse ogen immers geven en de wens om de gezamenlijke zendingstaak met voortvarendheid aan te vatten, gecombineerd met de behoefte om de Javaanse broeders en zusters te laten delen in de eigen overvloed enerzijds, en anderzijds de sociaal-economische realiteit dat het overgrote deel van de Javaanse Kerken uit kleine boeren, arbeiders en eenvoudige handwerkslieden bestond, die bovendien een nietige minderheid vormden in een immense moslimwereld, lieten naar men dacht geen andere mogelijkheid

⁷⁹ Voorbeeld: in de classis Purwodadi, betaalden de Javaanse kerken in de jaren vijftig zelf 5% (vijf procent) (1956: 9.000 rupiah, ca. f 2.250,00, *i.e.* ca. f 1,10 per lid per jaar) of zelfs minder van de totale kerkelijke begroting (incl. zendingsbegroting). Naar aanleiding van de eerste zendingsbegroting van Purwodadi (voor 1951), die in verhouding tot de omvang van de kerk uitzonderlijk hoog was, schreef V.d. Linden aan de GK van Arnhem: "De Kerken in Nederland zullen van meet af de Javaanse Kerken duidelijk moeten maken hoever de draagkracht in Nederland reikt. Wij laten hier geen gelegenheid voorbijgaan om hun daarop te wijzen maar nog steeds is Nederland het land van de steenrijke Hollander. Het land van de onbegrensde mogelijkheden. Daarbij komt het feit dat onze Javaanse Broeders nog steeds niet de waarde van het geld kennen. Zo ergens dan dreigt hier het gevaar dat zij weer gaan aanleunen tegen de Zending". V.d. Linden a. GK. Arnhem, 5/1/1951, AGKA 2, Stukken betreffende het zendingsterrein Purwodadi, 1951-1953.

open dan de beurzen wijd open te houden. Bovendien werd in de eerste jaren nog een zware morele verantwoordelijkheid gevoeld: de Javaanse broeders en zusters hadden immers ernstig onder zeven of acht jaar oorlogsgeweld geleden. De Javaanse Kerken bleven leven vanuit de gedachte: wij leveren de krachten en de plannen, Nederland de middelen om de plannen uit te voeren.⁸⁰

Die plannen omvatten de ontwikkeling van wat Tambaran de "Christian social action" had genoemd, doch na de oorlog "comprehensive approach" heette. Deze benadering was uitdrukking van het inzicht dat de evangelieverkondiging alle aspecten van het menselijk bestaan moest omvatten en gestalte krijgen in woord en daad.⁸¹ In dit kader werden allerlei projecten geëntameerd en cursussen in nieuwe landbouwmethoden en -technieken gehouden, die mede waren bedoeld om de trek van het platteland naar de stad tegen te gaan. Hiervoor werden enkele Nederlandse deskundigen naar Midden-Java uitgezonden.

Doch dit alles heeft de geringe draagkracht van het grootste deel der Javaanse Kerken, met name die ten plattelande, niet kunnen verbeteren en geen einde kunnen maken aan hun financiële afhankelijkheid jegens Nederland. Doordat steeds grotere en kostbaardere projecten werden gestart, vaak uit prestigeoverwegingen, werd die afhankelijkheid zelfs eerder vergroot. De aan Nederland (en partners in Australië, Nieuw-Zeeland en Amerika) gepresenteerde begrotingen bleven explosief stijgen, met tientallen procenten per jaar.⁸² Deze materiële af-

⁸⁰ Zie hierover C.H. Steenwinkel, H. Baas, "Het financieel beleid der Javaanse Kerken", 27/6/1960, AGKF-N 19, Stukken betreffende de sociaal-economische dienst, 1960-1961 (zie document 179 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

⁸¹ Zie bijv. A.G. Honig, *Bijdrage tot het onderzoek naar de fundering van de zendingsmethode der Comprehensive Approach in het Nieuwe Testament*. Diss.; Kampen, 1951.

⁸² Art. 35, 62, *Akta Sinode GKD 1964* (getypt ms, SA). In 1970 werd, afgezien van de salarissen, omstreeks de helft van de begroting van de classes door de classes zelf opgebracht; de salarispost kwam nagenoeg geheel, de evangelisatie- en

hankelijkheid heeft twee decennia bestaan. Op een conferentie in juni 1969 te Kopeng, een bergdorp nabij Salatiga, kwamen de GKN en de GKJ een herziening van de Nederlandse financiële steun aan de GKJ overeen. Hoewel pas 24 van de op dat moment bestaande 160 GKJ-gemeenten in staat waren geheel zelf hun voorganger te bekostigen en de overige geheel of gedeeltelijk op (Nederlandse) steun aangewezen waren⁸³, beëindigde de GKN in fasen, te beginnen in 1970, alle steun voor de personeels- en andere routineuitgaven van de GKJ.⁸⁴ Een tijdperk was toen definitief voorbij.

Summary

For the Javanese Christian Churches in Southern Central Java (*Pasamoewan-Pasamoewan Christen Djawi ing Djawi Tengah Kidoel*) the years from 1942 until 1950 brought great upheaval and profound change. These churches originated from the mission of the Reformed Churches in The Netherlands (*Gereformeerde Kerken in Nederland*, GKN). Although in 1931 they had established themselves as independent churches, until the outbreak of the war the relations between them and the Dutch mission remained close. After 1931 the Dutch mission

zendingspost zelfs geheel voor rekening van Nederland. Zelfs in het relatief rijke Yogyakarta kwam in 1969 85% van de zendingsbegroting (w.o. alle kerkbouw; in Solo was dat zelfs 90%) en 75% van alle salarissen voor rekening van de GK van Amsterdam; bij wijze van uitzondering (de enige in M.-Java) werden de overige interne kosten geheel door Yogyakarta zelf opgebracht. Zie Soemitra a. RvS, 3/11/1969, AGKA 4, Stukken betreffende het zendingsterrein Purwodadi, 1968-1969.

⁸³ De veronderstelling is gerechtvaardigd dat de reden dat vooral plattelandsgemeenten aarzelden een eigen predikant te beroepen slechts gedeeltelijk een kwestie van ontbrekende geldmiddelen of kandidaten was, doch dat die aarzelings ook voortkwam uit de vrees dat een academisch opgeleide voorganger weinig begrip en geduld zou hebben voor daar voortlevende voorouderlijke gewoonten. Zie "Masalah hubungan gerejja dengan perubahan² sosial kulturil atau modernisasi", 1970, AS B 3/1.

⁸⁴ Verslag van de Kopeng-conferentie in: "Laporan kepada sidang sinode ke 13 tentang: perkembangan kerja-sama GKD-GKN sejak Juni 1969 hingga kini", gestencilde uitgave synodekantoor GKJ, gedat. Salatiga, 5 juli 1973; zie ook *Zendingsblad*, jrg. 68, nr. 7 (juli-aug. 1970) 168-170.

continued to work in Central Java alongside the Javanese Churches. During the war (1942-1945) the Javanese Churches suffered heavily. Although the number of ministers and evangelists grew slightly, many local Christian communities saw their activities restricted and some even ceased to exist. In 1942 these Churches were still in a process of church building and were not yet fully prepared to completely govern themselves and to rely entirely on their own strength. The policy of the Japanese who controlled all aspects of social and cultural life did not offer these Churches any opportunity to develop their own identity and sense of independence. August 17th, 1945, a few days after the Japanese surrender, Soekarno proclaimed the Republic of Indonesia. This triggered a war in which the Dutch (in vain) tried to reconquer Indonesia and reestablish colonial rule. Again the Javanese Churches had a hard time, suffering among other things from conflicting loyalties.

During the Second World War, when all communications between Indonesia and The Netherlands were cut off, the Dutch Reformed Churches prepared themselves to rebuild and continue their mission work in Java as soon as possible. But Soekarno's Declaration of Independence changed things significantly. A Church conference held in May 1946 in Yogyakarta, the centre of Republican Indonesia, decided that all future relations between foreign missionary organizations and the Javanese Churches had to be entirely different from those existing before the war. In the future all mission work carried out in Java would have to be the responsibility of the Javanese Churches. This conference was followed by several meetings between representatives of the Dutch Reformed Churches and the Javanese Churches. As a result in May 1947 both sides reached an agreement, called the "Kwitang agreement" (after the building in Jakarta, where the conference was held). It was decided that all mission activities in Central Java should be the joint responsibility of the Dutch and the Javanese Reformed Churches. As was said at the time: responsibility was shared,

forces were joined. On the basis of this overall Kwitang agreement in 1950 and 1951 separate agreements were concluded between local Javanese and Dutch Churches. Although after the war the reliance of the Javanese on theological and moral leadership of the Dutch Churches rapidly vanished, the financial weakness on the part of the Javanese Churches meant a strong and lasting commitment of the Dutch to support their Javanese sisters and brethren. This situation continued until about 1970 when this aspect of the relations between both sides were again reconsidered.

Gebruikte afkortingen

AGKA	Archief Gereformeerde Kerk te Arnhem, RA Utrecht						
A	G	K	A	m	s	t	.
	Archief Gereformeerde Kerk te Amsterdam, RA Utrecht						
AGKD	Archief Gereformeerde Kerk te Delft, RA Utrecht						
AGKF-N	Archief Gereformeerde Kerk te Friesland-Noord, RA Utrecht						
AGKH	Archief Gereformeerde Kerk te Heeg, RA Utrecht						
AGKM	Archief Gereformeerde Kerk te Middelburg, RA Utrecht						
AGKR	Archief Gereformeerde Kerk te Rotterdam, RA Utrecht						
AGKU	Archief Gereformeerde Kerk te Utrecht, RA Utrecht						
AGZD	Archief der Generale Zendingsdeputaten, RA Utrecht						
AR(P)	Anti-Revolutionaire (Partij)						
ARvdZ	Archief Raad voor de Zending, Ned. Herv. Kerk, Oegstgeest						
AS	Archief Synodekantoor GKJ, Salatiga, Midden-Java						
AV	Algemene Vergadering van Missionaire Arbeiders in Midden-Java						
AZD	Algemene Zendingsdeputaten						
GITJ	Gereja Injili di Tanah Jawa						

GK	Gereformeerde Kerk
GKBdtP	Gereja Kristen Bumiputra di tanah Pasundan, Chr. Pasoendankerk
GKI	Gereja Kristen Indonesia, Chr. Indonesische Kerk
GKJ/D	Gereja-Gereja Kristen Jawa (Djawa), Javaanse Chr. Kerken
GKJTU	Gereja Kristen Jawa Tengah Utara, Chr. Kerk van Noordelijk Midden-Java
GKJW	Gereja Kristen Jawi Wetan, Chr. Kerk van Oost-Java
GKK	Gereformeerde Kerken
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GZD	Generale Zedingsdeputaten
IMC	International Missionary Council, Internationale Zedingsraad
NICA	Netherlands Indies Civil Affairs
NZR	Nederlandse Zedingsraad
PPSK	Perserikatan Perkumpulan Sekolah ² Kristen Jawa Tengah, Bond van Christelijke Schoolverenigingen van Midden-Java
PvdA	Partij van de Arbeid
RU	Rijks Universiteit
RvS	Raad van Samenwerking (Baarn, 1951-1970)
SZC	Samenwerkende Zedingscorporaties in Oegstgeest
ZD	Zedingsdeputaten

Ben van Kaam

”Een exercitie in zelfkwellling.”*

Zo noemde een Nederlands columnist in het begin van dit jaar het voorstel van Kamervoorzitter Deetman voor een Indië-debat. Hij vond het een onzalig idee, dat meer kwaad dan goed zou doen. Zijn slotzinnen luiden:

En van de Indonesiërs hoeven we het helemaal niet te houden. Zij zullen wel niets van die Nederlandse zelfkwellling begrijpen. Zij nemen het standpunt in: voorbij is voorbij. Daar zouden wij een voorbeeld aan kunnen nemen.¹

Of met dit laatste werd bedoeld dat we moeten ophouden tegen Duitsland en Japan te zeuren over de tweede wereldoorlog, is niet duidelijk. Helder was wel dat de schrijver niets zag in een politiek debat over de oorlog die Nederland vervolgens voerde tegen Indonesië. Van de politici mochten geen onpartijdige conclusies worden verwacht, meende hij. Hij verdacht hen ervan dat zij zouden oordelen ”naar de maatstaven van vandaag”.

Die maatstaven schijnen te bestaan, als we sommige historici mogen geloven. En al heerst er ook vandaag een even grote verwarring als vroeger over wat wel of niet door de beugel kan, het schermen met maatstaven van vroeger en nu suggereert heel wat en kritici van Hollandse zelfgenoegzaamheid blijken er mee in verwarring te kunnen worden gebracht.

De leer maakt de laatste tijd school, vooral bij overheidsdienaren, die een politiek oordeel vrezzen. Zo protesteren, volgens *NRC-Handelsblad* van 12 juni 1995 de op

* Voordracht op de studiedag ”Vijftig jaar Indonesia Merdeka. Christenen blikken terug” van de Theologische Universiteit van de Geref. Kerken in Nederland, op zaterdag 17 juni 1995 in Kampen.

¹ J.L. Heldring in *NRC-Handelsblad*, 13 jan. 1995.

drugsgebied in problemen geraakte politiechefs alvast dat het niet eerlijk is "ons gedrag van gisteren en eergisteren te meten naar de normen van vandaag."² Ook hier is kennelijk iets opgepikt uit het Indië-debat.

Vorbij zou dus vorbei zijn. Ook conservatieve stromingen in Japan denken er zo over, maar die zeiden dat tenminste in een politiek debat in het parlement. Zo'n debat wil ons parlement niet eens. De grote politieke partijen wisten niet hoe snel zij Deetmans voorstel onder de tafel moesten vegen. Het leek wel of Soetan Sjahrir gelijk had toen deze in 1937 schreef nauwelijks verschil in doelstelling te zien tussen de koloniale programs van SDAP, de vrijzinnig-democraten, de katholieken of zelfs de anti-revolutionairen.³

Kenmerkend voor de houding van Nederland kon wel eens zijn, dat het weigert op het niveau, waar de politieke verantwoordelijkheid ligt, te praten over zwarte bladzijden in zijn recente geschiedenis. Japan blijkt daartoe wel bereid. Duitsland wordt sinds jaar en dag niet moede om zogenaamde "exercities in zelfkwelling" uit te voeren, recentelijk was hier bondskanselier Kohl daarmee in de weer. Ook in de Verenigde Staten manifesteert zich al sinds jaren de behoefte om in het reine te komen met het Vietnam-verleden; de naam van McNamara viel recentelijk in dit verband. Maar politiek Nederland wil in overgrote meerderheid geen Indië-debat.

"Vorbij is vorbei." En "gebeurd is gebeurd".

Dit soort uitspraken klinkt vertrouwd.

Wanneer zeggen we zoiets?

Het loont de moeite daar even naar te kijken. Het blijkt dan dat we dit type uitspraken doorgaans plegen te doen wanneer we een gebied willen vrijwaren van hinderlijke gewetensvragen. We

² Hoofdartikel *NRC-Handelsblad*, 12 juni 1995, pag. 7: "De commissaris bekennt".

³ Soetan Sjahrir, *Indonesische Overpeinzingen*, (Amsterdam, 1987) 161. De eerste druk van deze bundel fragmenten uit brieven van Sjahrir aan zijn vrouw Maria Duchateau in Nederland, verscheen november 1945 bij de Bezige Bij onder het pseudoniem "Sjahrazad".

zeggen dat als we niet uit de voeten kunnen met normen en waarden, die we zeggen te belijden. "Gezag is gezag, rebel is rebel en voorbij is voorbij." De logica van twee episoden uit Nederlands koloniale geschiedenis. Van hetzelfde laken is soms een poging tot verduidelijking: "Want zaken zijn zaken." Dat was althans vaak de bedoeling.

Dat "de" Indonesiërs het standpunt zouden innemen van "voorbij is voorbij", is overigens niet vol te houden. In mijn papieren kwam ik twee Indonesiërs tegen, beide Islamiet, die een belangrijke rol hebben gespeeld in de onafhankelijkheidsstrijd van hun land en die dwars ingingen tegen dat idee. Er zijn er veel meer die er zo over denken, maar ik zet ze in mijn verhaal naast elkaar omdat ze – onafhankelijk van elkaar – daarbij dezelfde versregels aanhaalden van een christelijke Nederlandse dichter begin vorige eeuw.

De eerste was Mohammed Roem, de vroegere leider van de Masjoemi, de Islamitische partij in Indonesië tijdens de onafhankelijkheidsstrijd, die samen met de Nederlandse diplomaat Van Roijen tenslotte het akkoord tot stand bracht, dat een eind aan de oorlog maakte. Van Roijen moest daartoe Roem vertrouwen. Zou hij zich vergissen, dan kon hij zijn carrière als diplomaat verder wel vergeten. Roem op zijn beurt zette nog veel meer op het spel. Als zijn vertrouwen in Van Roijen werd beschaamd, dan was hij zijn leven niet meer zeker. Het Van Roijen-Roem-akkoord kwam tot stand en tot hun dood toe bleven beide mannen bevriend.

In 1980 stuurde Roem een brief met een vraag naar een landgenote in Nederland. Van haar kreeg ik het volgende briefje:

Pa Roem heeft mij om hulp gevraagd om de naam van de schrijver en het jaar wanneer het werd geschreven van onderstaand versje. Ik weet niet waarvoor hij het nodig heeft. De vers is als volgt:

Wat verschijne, wat verdwijne

't Hangt niet aan een los geval.
In het heden ligt het verleden
In het nu wat komen zal.

Bilderdijks tekst, die Roem was bijgebleven, bleek bijna goed.

In 't voorleden
ligt het HEDEN
in het NU, wat worden zal.⁴

Na enig speurwerk kwam boven tafel dat het vers uit 1810 stamde, toen het Koninkrijk Holland instortte, Koning Lodewijk Napoleon de benen nam en Napoleon Nederland inlijfde bij het Keizerrijk en Bilderdijk zijn uitkering verloor.

Ook Roem had in zijn vaderland de ene staatkundige verandering na de andere meegemaakt; de proclamatie, de oorlog met Nederland, de Unie met Nederland, (Roem vertegenwoordigde toen Indonesië in Nederland), Soekarno's geleide democratie en het verbod van de Masjoemi. Zowel de Nederlanders als Soekarno zetten hem eens in het gevang. Hij vertelde me naderhand waarom hem deze regels zo aanspraken: al die veranderingen hadden met elkaar te maken; de ene toestand vloeide voort uit de andere. Zo kon men bijvoorbeeld de machtspositie na 1965 in Indonesië van de militairen niet los zien van het uitschakelen door Nederland in december 1948 van de "civilisten". Hij wilde nog publiceren over de korte periode waarin de Republiek Indonesia een echte democratie was. Hem ergerde post-koloniale kul dat democratie niks voor Indonesië zou zijn. Oktober 1983 overleed hij.

De tweede Indonesiër, die Bilderdijks regels aanhaalde, was Chalid Salim. In 1973 verscheen in Nederland van hem een boek, dat – naast de Indonesische overpeinzingen van Sjahrir – mijns inziens tot de verplichte lectuur behoort van iedereen die

⁴ Tekst ontleend aan W. Bilderdijk, *Vaderlandsche en politieke zangen*, (1810).

wil deelnemen aan het Indië-debat. Salim was 16 jaar lang door Nederland gevangen gehouden.

U hoort het echt goed; z e s t i e n jaar.

Vijftien ervan bracht hij door in het concentratiekamp Boven-Digoel, waar ook Hatta en Sjahrir een jaar hebben gezeten. In zijn boek in 1973 toont Salim overtuigend aan dat voor de tweede wereldoorlog alle volwassen Nederlanders in die tijd, zowel in Oost-Indië als in Nederland, op de hoogte waren, het althans hadden kunnen zijn, van het deportatieoord Boven-Digoel en van het langdurige drama dat zich daar voltrok. Niettemin kreeg ook hij later vaak te horen *"Wij hebben het niet geweten."* Of *"Ja, maar het is al zo lang geleden."*

In zijn boek schrijft Salim dan:

Alsof men op die manier maar een heel tragische periode uit de Nederlandse koloniale geschiedenis kan verdoezelen! Men vergat hierbij echter, dat de geschiedenis zich nu eenmaal nooit laat verdonkeremen, zelfs niet door historici! [...] En al wil een bepaalde generatie – om zich niet historisch blijvend te blameren – een zeker gebeuren maar al te graag in de doofpot stoppen, de navolgende generaties staan altijd weer klaar om dit-zelfde gebeuren – en dan nog vaak in scherpe bewoordingen – volledig uit de doeken te doen! Trouwens, schreef de bekende Nederlandse dichter Bilderdijk niet eens:

In het verleden
ligt het heden,
in het nu
wat worden zal.⁵

Alweer die regels van Bilderdijk, hier aangehaald door een ex-Digoelist.

Voorbij is voorbij?

Vergeet het maar.

Wanneer een verleden verwerkt is, is natuurlijk onmogelijk aan te geven. Duidelijker is het wanneer een verleden zeker nog **niet** is verwerkt. Dat is het geval wanneer we er niet onbevangen over kunnen praten.

⁵ Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel*, 393.

Om de gedachten te bepalen, wil ik daartoe straks twee toekomstige gebeurtenissen voor de geest halen, die zich eigenlijk al lang geleden hadden moeten voltrekken, maar waar Nederland duidelijk nog niet aan toe is. Dat ik mijn verhaal beperk tot deze twee zaken, betekent uiteraard niet dat daarmee kan worden volstaan. Maar als dit in het verleden had gekund, dan was er al veel meer mogelijk geweest. Een staatsiebezoek bijvoorbeeld van president Soekarno, om maar iets te noemen.

Tal van landen bezocht hij als president van een groot Aziatisch land, behalve Nederland. De oorzaak was op zichzelf niet eens zo onsympathiek: het volk kon op gezag van de overheid niet opeens als held de man bejubelen, die het gisteren nog op gezag van diezelfde overheid als schurk had moeten verguizen. Het voelde zich na 1950 belazerd. Daar kwam het gewoon op neer.

Mijnevelden worden na een oorlog geveegd of geruimd, maar de vaak dodelijke propaganda-beelden van de voorlichtingsdiensten liet de overheid liggen. Na de mislukking van het Indonesiëbeleid moest iedereen het verder zelf maar uitzoeken. Mijns inziens is dat een van de oorzaken van de gebrekkige verwerking door Nederland van zijn koloniale verleden.

Twee dingen dus wil ik aanroeren, die nog moeten gebeuren. Pas wanneer het zover is, mag er mijns inziens gesproken worden van een min of meer verwerkt koloniaal verleden. In beide gevallen wordt duidelijk dat bezinning op dat verleden niet uitsluitend een zaak is van historici, hoe goed dat politici soms ook zou uitkomen.

– De eerste toekomstige gebeurtenis dan is dat de dienstplichtige Nederlandse jongens, die indertijd tot zware straffen zijn veroordeeld omdat zij weigerden dienst te doen in een voor Indonesië bestemd bezettingsleger, worden gerehabiliteerd. Wertheim heeft daar kort geleden in een voorwoord op een boek van Henny Zwart over dit onderwerp nog eens op gewezen. "Alleen op deze manier kan het "Indië-debat" tot historische

zowel als politieke en juridische zuiverheid bijdragen.”⁶ Deze jongens, thans allen 65-plussers, is indertijd ernstig onrecht aangedaan en dit moet worden erkend door de overheid die hen stuurde, door degenen die daaraan meewerkten en ook door hen die daarachter stonden. Ik denk hierbij met name ook aan de legerpredikanten en aalmoezeniers, die door deze jongens werden gezien als de vertegenwoordigers van de kerken. Daarom gaat dit onderwerp ook de kerken aan. Het gaat hier om mensen die hun geweten lieten spreken. Bij deze rehabilitatie behoren vanzelfsprekend ook verontschuldigungen aan de jongens die in goed vertrouwen de loopplank opgingen van de troepenschepen en van wie velen terugkeerden met een tot op heden voortdurend trauma.

– De tweede toekomstige gebeurtenis vergt al evenzeer een politieke beslissing maar die raakt ook Indonesië. Maar al duurt het honderd jaar, op de agenda zal het punt blijven, want – om met Salim te spreken – elke generatie zal opnieuw op de historische feiten stuiten. Indonesië moet worden gevraagd of het Nederlandse staatshoofd namens het Nederlandse volk een krans kan leggen in Boven-Digoel in West-Irian. Terecht is deze plaats van Indonesische zijde eens aangeduid als ”de bakermat van de Indonesische onafhankelijkheid.” De massa-deportatie van Indonesische nationalistena naar dit concentratiekamp in het oerwoud van het toenmalige Nieuw-Guinea is al in 1930 door Hatta een misdaad genoemd, waarvoor z.i. de verantwoordelijkheid in laatste instantie berustte bij het Nederlandse volk.

Uiteraard is dit niet alles, maar als deze twee stappen zijn gezet, dan kan er vanzelfsprekend veel meer. Beide zaken hebben te maken met de mensenrechten. Beide hebben uiterst gevoelige kanten, als we ons er in verdiepen. En bij beide onderwerpen is

⁶ Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars.* (Amsterdam, 1995) 17.

er duidelijk sprake van verdringing van koloniaal verleden in het Nederlandse bewustzijn.

Eerst een paar kanttekeningen bij de Indonesië-weigeraars.

Zeker in het herdenkingsjaar van de Indonesische onafhankelijkheid is de vaststelling van belang dat een groot deel van de pas bevrijde Nederlandse jeugd er niets voor voelde om in een vroegere kolonie te dienen als "bezettingstroepen", zoals Van Mook al in april 1943 de te vormen eenheden treffend noemde.⁷ Dat het Nederlandse volk indertijd massaal achter de troepen-zendingen naar Indonesië heeft gestaan, is een mythe. Dreigende generaals, psychiaters, psychologen, legerpredikanten en aalmoezeniers, overheidsvoorlichters, marechaussees en krijgsraden, een indrukwekkende stoet medeverantwoordelijken komen we vanaf 1946 tegen in het streven om weigerachtige jongelui aan boord van de troepenschepen te krijgen.⁸

De neiging tot "desertie" zoals dat heette, was voor het vertrek in 1946 naar Indonesië van het eerste troepenschip van de Zeven December Divisie zo groot, dat Minister Jonkman van Overzeese gebiedsdelen in een vergadering met zijn afdelingschefs liever geen cijfers wilde noemen. Percentages zijn wel genoemd in de door premier Beel voorgezeten Raad voor Militaire Aangelegenheden op de vertrekdag van de Boissevain, dinsdag 24 september 1946. De notulen beginnen aldus:

⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9, (Den Haag, 1979) 1138.

⁸ Zelfs de zendingsman Hendrik Kraemer schreef 6 juli 1946 in *Hervormd Nederland*, (herdrukt in *HN* van 26 aug. '95), toen de Zeven December Divisie halsoverkop geformeerd werd, dat de opgeroepen dienstplichtigen verplicht waren naar Indonesië te gaan, maar hij maakt een voorbehoud: "Wat Nederlanders wel moeten weigeren, is als militair een instrument te worden voor het voeren van een koloniale onderwerpingsoorlog." Naar de maatstaven van die tijd was daarvan ongetwijfeld sprake, niet alleen volgens de Indonesische republikeinen, maar ook reeds volgens de toenmalige wereldopinie. De tot de Amerikanen gerichte radio-rede van Koningin Wilhelmina van 7 dec. 1942 was het opsteken alvast van een paraplu tegen de bui die Van Mook c.s. zagen hangen.

De voorzitter (Beel dus) vraagt hoe vandaag de uitzending van het eerste grote contingent troepen naar Nederlandsch-Indië is verlopen. Minister Fievez (van Oorlog) deelt mede, dat op den eersten avond van den afloop van het inschepingsverlof 38% der manschappen mankeerde, hetwelk een verontrustend groot getal moest worden genoemd. Den tweeden dag bleef dit percentage toch nog ruim boven de 30 %. Overleg met den Chef van den Generalen Staf leidde tot diens radio-toespraak, welke vermenigvuldigd aan alle troepenonderdelen werd uitgegeven ter behandeling met de soldaten.⁹

In deze eerste radiotoespraak op 18 september 1946 uitte generaal Kruls huiveringwekkende dreigementen.

De wrekende arm der gerechtigheid zal U zeker grijpen, is het vandaag niet dan is het morgen, maar dan is het ook te laat. Op het plegen van desertie staan heel ernstige straffen, die Uw leven kunnen verwoesten.¹⁰

De volgende dag richtte Kruls zich tot de nerveuze familie-leden van de onderduikers. Hij waarschuwde voor de gevolgen "die ook u groot verdriet zullen doen." Zo zou een gevangenisstraf van 7 1/2 jaar kunnen worden opgelegd. Menige jongere, die na de bevrijding geen lust had zijn leven te wagen in een verwerpelijke koloniale oorlog, liet zich alsnog intimideren, maar toen op 24 september 1946 het M.S. Boissevain in alle stilte de haven van IJmuiden uitvoer (er mocht geen pers bij want er konden wel eens rellen worden gemeld), ontbrak toch nog ruim 15 % van de sterkte. "De stemming was ietwat mat. De troepen waren zeker niet enthousiast," liet minister Fievez die dag aan zijn collega's weten.

Van de aanvankelijke geestdrift na de bevrijding onder de jeugd om dienst te nemen als oorlogsvrijwilliger, was na de Japanse capitulatie weinig meer over. Hoe de overheidsvoorlichters zich ook uitsloofden in het verzinnen van drogredeningen, zuiver werd aanvoeld dat het nu niet meer ging om de bevrijding van

⁹ *Officiële Bescheiden betreffende de Ned.-Ind. Betrekkingen 1945-1950*, Vijfde deel, (Den Haag, 1975) 389.

¹⁰ *Ibid*, voetnoot pag. 390.

Indonesië van de Japanners maar gewoon om herstel van het Nederlandse koloniale gezag. En het deed er niet toe wat de pas bevrijde Nederlandse jeugd daarvan vond. Zelfs toen in 1949 het fiasco van de Nederlandse politiek allang duidelijk was, werden er nog jongens geboeid de loopplank opgeduwd. Met blindheid geslagen gingen de Nederlandse autoriteiten nog even door. Zo werd nog tijdens de Ronde Tafel Conferentie op Celebes Wolter Mongisidi terechtgesteld door een vuurpeloton van Nederlandse marechaussees.¹¹

Nog jaren is onbarmhartig gewerkt aan de uitvoering van de dreigementen van Kruls. Zeven jaar na de soevereiniteitserkenning van Indonesië werd nog een Indonesië-weigeraar in Amsterdam opgepakt. Hij kreeg "slechts" vier maanden gevangenisstraf want de krijgsraad wilde er rekening mee houden dat zijn moeder, een weduwe, tijdens de bezettingsjaren in het kamp Vught was omgekomen. Amnestie was er wel voor criminelen, oud-SS-ers en NSB-ers, niet voor jongelui die weigerden zich te laten misbruiken in een koloniale oorlog.

De ondertitel van het verschenen boekje van Henny Zwart over dat onderwerp – er zijn er al meer verschenen – geeft aan in welke mate de "wrekende arm" van Kruls aan de gang is geweest: "Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars". Het probleem wat te doen met deze schuld, ligt nog in volle omvang op tafel.

In die periode wisten Indonesië-weigeraars al dat het niet verstandig was naar België te vluchten. Want dat land leverde hen uit aan Nederland, in tegenstelling tot Frankrijk. Zo kwamen tal van Indonesië-weigeraars in de kolenmijnen van Lille terecht.

¹¹ Op 1 september 1949 werd de 24-jarige Robert Wolter Mongisidi in Makassar gefusilleerd. De christen-Menadonese guerrillastrijder werd 6 nov. 1973 uitgeroepen tot Nationale Held van Indonesië, een eer die hij deelt met historische figuren als Diponegoro en Pattimura. De Indonesische president Soeharto noemde Mongisidi in zijn tafelspeech op 21 augustus '95 tijdens het bezoek van Koningin Beatrix.

Toen Portugal nadien verwickeld raakte in een koloniale oorlog in Angola, kreeg Nederland te maken met Portugese deserteurs. Velen verbleven illegaal in Nederland. In Amsterdam kon men hen als glazenwassers aantreffen. Een politieke vraag is wat Nederland nu doet met jongens uit Oost-Europa, Serven, Kroaten en met jongen uit Afrika, die weigeren deel te nemen aan het veroorzaken van huns inzien misdadige bloedbaden. Leveren we ze uit, of erkent Nederland hen als vluchteling? In het Indië-debat zal die vraag moeten bovenkomen.

Ik kom nu tot mijn tweede punt, dat ik maar zal noemen de Digoel-herdenking. Vreselijke verhalen zijn al in de jaren dertig over de hel van Boven-Digoel gepubliceerd. Internationaal had het toen al een beruchte naam. Hoe afgelegen de beide kampen ook in de oerwouden van Nieuw-Guinea lagen, in de pers en in boeken drong via brieven en bezoeken als van NRC-correspondent dr Van Blanckestein al nauwkeurig door hoe het er toeling. Ook een Deens journalist deed eind jaren twintig al onthullingen.¹² Al vroeg werd "Digoel" een "affaire". De wereldopinie was blijkbaar zo "onredelijk" het gedrag van Nederland te toetsen aan maatstaven van een tijd, die nog komen moest. Ook de Rotterdamse student Hatta deed dat. In 1930, twee jaar na de oprichting van het kamp schreef hij:

Hoe men de Digoel-affaire ook bekijkt, men kan tot geen andere conclusie komen, dan dat deze massa-deportatie een misdaad is, geïnspireerd door de wraakzucht, waarvoor de verantwoordelijkheid in laatste instantie berust bij het Nederlandse volk.¹³

Een jaar eerder al, in 1929 haalde hij een brief aan van een banneling:

¹² Aage Krarup Nielsen, *Uit het land van kannibalen en paradijsvogels*. Amsterdam, 1930.

¹³ Mohammed Hatta in *De Socialist*, 2e jrg, No 102, vrijdag 12 Sept., 1930.

Digoel is geworden een opeenhoping van tering- en malarialijders, zenuwzieken en halfwaaninnigen.¹⁴

Werd dat geloofd? In een groot deel van de wereld wel, in Amerika, Engeland en Australia was dat zeker het geval. Ook bij de Indonesische nationalistten bestond geen zweem van twijfel of Digoel was een verschrikkingsoord. Als Soekarno in 1933 weer wordt opgepakt en te horen krijgt dat hij naar Boven-Digoel zal worden verbannen, raakt hij in paniek. Hemel en aarde beweegt hij om te ontsnappen aan dat vreselijke lot. Smeekbrief na smeekbrief gaat naar de Nederlandse autoriteiten. Hij bedankt voor zijn partij, belooft nooit meer aan politiek te zullen doen. Alles wil hij beloven als hij maar niet naar Digoel hoeft. Hatta vertelde later, in 1968 dat Soekarno huilde en de Hollanders om vergiffenis vroeg. En zo werd hij niet naar Boven-Digoel verbannen, maar naar het eiland Flores.

Zegt dit verhaal iets over Soekarno? Een beetje. L. de Jong achtte hem er menselijker door. Maar vooral zegt deze geschiedenis mijns inziens iets over Boven-Digoel. De dreiging die uitging van dat concentratiekamp was uiterst effectief.

Maar er waren ook mensen, die al die publiciteit over Boven-Digoel niet of nauwelijks hebben geloofd. Zij zagen die artikelen en boeken aan voor gruwelpropaganda van communisten. Dat waren de Nederlanders, althans de meeste, zowel in Indië als Europa. Zij stonden in hun ongeloof waarschijnlijk alleen in de wereld. Juist dat maakte Digoel een effectief middel om de wind er onder te houden in de koloniën; in Nederland geloofde men dat het allemaal wel meeviel, maar de Indonesische nationalistten maakten zich niets wijs over het lot dat hen wachtte.

Rudy Kousbroek heeft er al ettelijke keren de aandacht op gevestigd dat er nog nooit een behoorlijke studie van een Nederlander over Boven-Digoel is verschenen.¹⁵ Het ontbreken

¹⁴ "Indonesia Merdeka 1929". Opgenomen in M. Hatta: *Verspreide Geschriften*, (Amsterdam, 1952) 521.

¹⁵ Zie Remco Meijer, *Oostindisch doof*, (Amsterdam, 1995) 193.

van een dergelijk boek is inderdaad onbegrijpelijk, want rond dit concentratiekamp doen zich in de jaren dertig verschijnselen voor die kunnen bijdragen aan de verklaring hoe de (latere) Duitse concentratiekampen mogelijk waren.

In 1946 kwam ex-Digoelist Salim ziek naar Nederland. Daar bleef hij wonen tot aan zijn overlijden. Een verzoek aan Nederland om schadeloosstelling voor de zestienjarige onrechtmatige vrijheidsberoving werd in 1977 afgewezen. De beslissing wierp een helder licht op "de maatstaven van '77", in Nederlandse ambtelijke en politieke kringen. Het antwoord was een weigering, maar mocht de heer Salim niet kunnen rondkomen, en mocht hij voldoen aan de wettelijke bepalingen, dan was er misschien iets te doen via de Bijstandswet.¹⁶

Enkele jaren eerder schreef Salim in Nederland zijn boek over zijn kampervaringen in Boven-Digoel. De Nederlander die echt wat wijzer wil worden, kan ik dit in 1973 verschenen boek aanbevelen. Maar niks "voorbij is voorbij".

Ik heb het Nederlandse volk het mij jarenlang aangedane onrecht geheel ... vergeven; ik kan het alleen maar niet ... vergeten! Soms word ik namelijk 's nachts met een schreeuw wakker. [...] En telkens weer word ik dan door mijn eveneens wakker geschrokken vrouw gekalmeerd. Neen, vergeten kan ik dit alles ... nooit! Het is nu eenmaal de blijvende tragiek in het bestaan van een gewezen politieke gevangene of balling, dat hij een permanent trauma overhoudt. Trouwens mijn religieuze overtuiging verzet zich nu eenmaal tegen iedere vorm van ... haat."¹⁷

Salim betreurt het in zijn boek dat het in een vrij Indonesië niet tot blijvende samenwerking met Nederland kon komen. Hij wijt dat aan de kortzichtigheid, zelfvoldaanheid en aan zelfoverschatting lijdende Nederlandse hoge regeerders en politici.

¹⁶ Ben van Kaam, *Ambon door de Eeuwen*, (Baarn, 1977) 65.

¹⁷ Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel*, 396.

De Hollanders hadden immers alle kansen om ons in Indonesia Merdeka tot in lengte van jaren met ons, Indonesiërs, te blijven voortbouwen ter verdere ontwikkeling van onze nieuwe onafhankelijke staat!¹⁸

Het is het verhaal van de door Nederland gemiste kansen. Ook Mohammed Roem had het er vaak over. In zijn soms ontroerend milde boek geeft Salim het volgende oordeel over de Nederlanders waar hij nadien tot 1985 tussen heeft geleefd.

Hoe goed ik het overigens ook met de Nederlanders in hun land kon vinden en hoe vriendelijk en tegemoetkomend zij mij ook bejegenden, er was echter een karaktertrek bij een deel van hen aan te tonen, die mij wel eens opviel en hinderde en dat was een zekere vorm van ... hoogmoed.

Hoe vaak hoorde ik hen in een gesprek met mij over hun koloniaal verleden niet zeggen: "Maar dat doen wij, Hollanders, toch niet!"

Deze zelfde mensen, die maar niet uitgepraat raakten over de door de Duitsers in Holland, of door der Japanners in het voormalige Ned. Oost-Indië begane oorlogsmisdaden, waren en bleven volkomen blind voor de door hun eigen landgenoten gedurende hun eigen historie – in het bijzonder tijdens hun koloniale geschiedenis – begane ernstige misdaden tegen de rechten van de mens!¹⁹

Wat Salim bedoelde, kan men onder andere opmaken uit de in 1991 gepubliceerde discussies over de concept-manuscripten van L. de Jong's *Het Koninkrijk in WO-II*. Onthullende lectuur. Tal van historici en andere meelezers bogen zich over De Jong's teksten. Met name de delen over Nederlands-Indië maakten commentaren los. Ik geef er slechts een. Een vergelijking van De Jong tussen de concentratiekampen in Duitsland en Boven-Digoel vonden enkele meelezende historici "ongepast", zo lieten ze weten. De Jong, zo meldt deel 14 van *Het Koninkrijk*, liet de vergelijking daarop vervallen.²⁰

¹⁸ *Ibidem*, 416.

¹⁹ *Ibidem*, 398.

²⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14, (Den Haag, 1991) 742.

Maar Soetan Sjahrir maakte deze vergelijking al in een in 1936 geschreven brief, kort nadat hij – samen met Hatta – van Digoel naar Banda was overgebracht. Hij constateerde toen dat Nederland evenwel niet, zoals Duitsland, de brutaliteit had het concentratiekamp als verbeteringsinstituut te proclameren:

De wetten hier in dit land kennen trouwens het instituut "concentratiekamp" nog niet officieel. Wat dat betreft is er hier nog een grote achterstand bij Duitsland, hoewel aan de andere kant Duitsland, voor wat betreft de inrichting van dit instituut nog veel had kunnen leren van de praktijken van Boven-Digoel."²¹

In een nabeschuiving in zijn boek, wijst Salim de Nederlanders er op dat zij – na het verlies van hun koloniaal bezit een mini-staatje zijn geworden. Zodra zij zich op luidruchtige wijze inlaten met de staatsinstellingen van grotere en machtiger mogendheden, begeven zij zich – als een klein volk op glas ijs, waarschuwt hij. Maar dan schrijft hij een zinnetje dat ook aangehaald moet worden en daarmee wil ik besluiten:

Zolang zij – de Nederlanders – zich maar tegen het verkrachten van mensenrechten – bijvoorbeeld ten aanzien van politieke gevangenen – met felheid verzetten, zal hun stem nagenoeg overal weerklink vinden!²²

Summary

During the years 1945-1949 the Dutch tried to reestablish their colonial rule in Indonesia after the Japanese collapse. This effort led to a war of independence which was won by the Indonesian Republicans led by Soekarno and M. Hatta.

The attitude adopted by many people in the Netherlands nowadays towards this episode, more specially towards the Dutch colonial war effort, can be described as "let bygones be bygones". It is often argued that Indonesians don't ask us to

²¹ Soetan Sjahrir, *Indonesische Overpeinzingen*, 5e druk (1987) 84.

²² Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel*, 402.

”torment” ourselves by raking up the past, so why should we be asking ourselves awkward questions about the way we dealt with Indonesian nationalist aspirations?! Besides, it wouldn’t be fair if we should condemn a situation which existed half a century ago by modern moral and political standards.

It is not as easy as that, however, the author argues. The Dutch simply refuse to discuss the black pages of their history, whereas the Germans, the Japanese, the Americans and others who fought similar wars each are tirelessly trying to come to terms with their past. Besides, already in the thirties some people, among them several prominent Indonesians, openly challenged the repressive colonial policy of both the Dutch government and most of the political parties. This policy was symbolized by the Upper-Digul concentration camp in Irian Jaya (former Dutch New Guinea), where many Indonesian nationalists were held prisoner. Muh. Roem and Chalid Salim both reminded the Dutch of their own poet Bilderdijk (1766-1858), who warned that what we have done in the past lives on in the present and what we do today lives on in the future.

There are two things which the author suggests should be done as part of any effort to atone for past mistakes. First of all those young Dutch soldiers who in refused to go to Indonesia to fight against the Republicans and who were punished should be exonerated. Secondly the Dutch Head of State ought to go to Upper-Digul to lay a wreath in honor of all those Indonesian nationalists who suffered and died there.

Boekbesprekingen

Johan A. Woudenberg, *Uw Koninkrijk kome. Het Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto He Basilea Sou (1846-1908)*, diss. RUU, Serie Mission nr. 9 (Zoetermeer 1994) 362 pp., f 52, 50

In snel tempo verschijnt de ene na de andere dissertatie in de Mission-serie, hetgeen bewijst hoezeer de studie van de missiologie en in het bijzonder van de zendingsgeschiedenis zich te Utrecht in een grote belangstelling mag verheugen. In de 19e eeuw nam Eltheto een bijzondere plaats in binnen de Nederlandse zendingsbeweging. Geen wonder, dat ook over dit Utrechtse studentengezelschap, waarin gedurende een periode van ruim zestig jaar 700 studenten studie maakten van en zich actief inzetten voor de in- en uitwendige zending, een dissertatie moest worden geschreven. De Nijverdalse predikant J.A. Woudenberg geeft ons een beeld van het gezelschap, waarbij hij ook zijn plaats binnen de geschiedenis van de zending probeert te bepalen. Zijn boek bestaat uit twee hoofddelen. In het historische deel laat Woudenberg zien, dat deze gebeds- en studiering, die een eigen zendingsblad uitgaf, zondagsscholen stichtte en zelfs zendelingen (mede) onderhield, één van de oudste vertegenwoordigers was van de internationale studentenzendingsbeweging. Eltheto was vrucht van het Réveil en vormde ook zelf een opwekkingsbeweging onder de Utrechtse studenten, ook buiten de theologische faculteit. Dienovereenkomstig was het gezelschap bepaald niet dogmatisch of kerkelijk van aard, hetgeen o.m. bleek uit zijn samenwerking met de Ermelose zendingsgemeente van H.W. Witteveen en de Schotse zendingskerk van C.A.F. Schwartz te Amsterdam. In het systematisch-praktische deel geeft de auteur in zeven stellingen een samenvatting van 'de zendingstheologie van Eltheto', waarin het gebed (om de Heilige Geest), de komst van het Koninkrijk, de eenheid onder de christenen en de betrokkenheid bij de zending centraal

stonen. Verder onderscheidde deze theologie zich door eerbied voor anders-gelovigen, geloof in de toekomst van Israël en het samengaan van in- en uitwendige zending.

Dankzij deze dissertatie krijgt men een vrijwel volledig overzicht van het denken en handelen van het gezelschap. De wijze waarop dit gebeurt is echter nogal brokkelig en schematisch, hetgeen samenhangt met de splitsing van het boek in een historisch en een systematisch-praktisch deel van ongeveer dezelfde omvang. In het tweede deel komt men hierdoor veel herhalingen tegen, terwijl in het eerste deel de periodisering aan de oppervlakte blijft en een gekunstelde indruk maakt. Het stellen van steeds dezelfde vragen aan de zeven perioden moest dit wel in de hand werken. Beweringen, dat J.P. Grimm predikant in Drenthe is geweest (33), dat de *Heraut* het blad van Heldring was (195), dat Abraham Kuyper in 1892 een verklaring met betrekking tot de zending heeft gegeven (161) en dat Eltheto zijn tijd ver vooruit was door reeds in de tweede helft van de 19e eeuw nadruk te leggen op het belang van inheemse medewerkers en op dat van het getuigenis van een geheiligd leven (304), zijn niet juist en mogen in een dissertatie niet voorkomen. De vele bijlagen bij het boek, dat keurig is uitgegeven, zijn waardevol. Helaas ontbreekt een zakenregister.

H. Reenders

Leny Lagerwerf, Karel Steenbrink and Frans Verstraelen (eds.), *Changing partnership of missionary and ecumenical movements. Essays in honour of Marc Spindler* [= *IIMO Research Publication* 42] (Leiden/Utrecht: Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica, 1995), vi, 235 pp., f 49,50.

The retirement of Marc Spindler as Director of the Department of Missiology of the IIMO and as Professor of Missiology at

Leiden University has been the occasion for publishing this volume of essays dedicated to him. It opens with a short biography of Professor Spindler by Jaap van Slageren and an appraisal of his theology by Anton Houtepen. He criticizes Spindler for stressing the discontinuity between Christianity and non-christian religions. According to Houtepen Dutch protestant covenantal theology, especially Coccejus, has made more room for dialogue with non-christians by leaving the role of *gratia praeparatoria* to other religions. However, this can only be done by overestimating the importance of the covenant of works compared with the covenant of grace. Dutch missiology and its results are considered in articles by Bert Hoedemaker on the actual relevance of Hoekendijk's missiology within the ecumenical discussion, by Alle Hoekema on German-Russian Mennonite missionaries in Indonesia, by Tom van den End on the transfer of reformed identity on the missionfield in Indonesia, and by Karel Steenbrink on Marianne Katoppo, an ecumenical Indonesian theologian and novelist. Other articles concern mission and oecumene outside the Dutch context.

Van den End's interesting contribution focuses on the tension in reformed missiology between transferring reformed theology and stressing the organizational and spiritual independence of the younger churches. He therefore studies the building of an independent church on the missionfield, and the creeds, the liturgy and the ecumenical relations of the Indonesian churches, which were the result of the missions of the Gereformeerde Kerken in Nederland, the Christelijke Gereformeerde Kerken en the Gereformeerde Zendingsbond. His conclusions are that the missionaries were more paternalistic than their respect for the independence of the younger churches should have allowed, but that they in the end accepted that for the Indonesians the relations with their Indonesian sister churches were more important than their reformed legacy. Van den End attributes this ambivalence chiefly to the colonial atmosphere and ideology of the late nineteenth and early twentieth century. In

my opinion, however, it was already present in reformed missionary practice in the 17th and 18th centuries, when even the colonial churches remained under the tutelage of the Dutch church. In the nineteenth century an educational flavour was added to this tutelage, and it got its specific paternalistic character. This point, however, deserves further research.

Guus Boone

Wouter Smit, *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)*, diss. RUU, Serie Mission nr. 11 (Zoetermeer: Boekencentrum, 1995), xx, 312 pp., f 49,90.

In de inmiddels bekende serie Mission is wederom een dissertatie verschenen. Ditmaal heeft de Delfzijlse gemeentepredikant Wouter Smit een overzicht geschreven van de opvattingen over de islam binnen de belangrijkste voorlopers van de hervormde Raad voor de Zending: het Nederlandsch Zendelinggenootschap, de Nederlandse Zendingsvereniging, de Utrechtsche Zendingsvereniging en het Java-Comité.

Na een korte schets van de geschiedenis van deze organisaties volgt de "bulk" van het boek. Onderverdeeld in drie perioden (1797-1848; 1848-1917 en 1917-1951) wordt per organisatie de islam-visie geschetst aan de hand van de notulen en andere, vooral gedrukte bronnen. Ieder hoofdstuk is verdeeld in een schets van de bestudering van de islam, zowel in de opleiding als in aparte studies, en van de benadering daarvan, zoals die blijkt uit het beleid van het bestuur als uit het optreden en het onderzoek van de zendelingen. In de conclusie worden de lijntjes bij elkaar gehaald en de probleemstelling beantwoord. Hieruit blijkt dat er sprake is van continuïteit en discontinuïteit in de bestudeerde periode, terwijl binnen de zendingsorganisaties men het over vele zaken eens was, maar ook van

mening verschildte. De omgang met de islam vond vooral plaats op Java, terwijl men elders alleen in de kuststreken met moslims te maken kreeg. Zij werden gezien als mensen die bekering nodig hadden of als concurrenten die men voor diende te zijn. Een belangrijke bijdrage aan nieuwe inzichten over de islam en aan methodieken om islamieten te bereiken leverden onder andere Petrus Chevallier, Jan Scharp, C. Poensen, Hendrik Kraemer en Bernard Arps.

Smit heeft een systematisch en vrijwel volledig overzicht gegeven van zijn onderzoeksveld. Van de belangrijke werken ontbreken alleen de dissertatie van Schuurman over mystiek en geloof op Java en NZG-docent Niemanns inleiding over de islam. Analytisch zou ik echter wel wat meer hebben willen lezen. Wat was de invloed van de specifiek Javaanse vorm van islam die men ontmoette op de algemene beoordeling van de islam? Het is overigens nog maar de vraag of zo'n algemene beoordeling eigenlijk wel mogelijk is. Een andere belangrijke vraag is die naar de invloed van de toegenomen kennis over de islam op de beoordeling van deze religie. Juist hier had bijvoorbeeld een nadere analyse van Niemanns boek een bijdrage kunnen leveren. Desondanks zal niemand, die zich met zending, islam en Indonesië bezig houdt Smits boek ongelezen mogen laten.

Guus Boone

F.D. Wellem, *Injil dan Marapu. Suatu studi historis-teologis tentang perjumpaan Injil dengan masyarakat Sumba pada periode 1876-1990*. Jakarta, 1995; voorlopige uitgave; xviii, 590 pp., twee kaarten, vier bijlagen, litt. lijst, indexen (niet in de handel).

Het betreft hier een studie die is uitgevoerd ter verkrijging van de graad van Doctor in de Theologie (D.Th.) aan de Theologische Hogeschool (STT) te Jakarta (Indonesië). De auteur (geb.

1945) is sedert 1975 predikant op Sumba en heeft tevens enkele functies in het hoger onderwijs op Sumba vervuld.

In het eerste deel (pag. 1-340) van deze zeer lijvige dissertatie wordt het ontstaan beschreven van de Christelijke Kerk van Sumba (GKS; in 1990 ruim 146.000 leden). De Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging zond in 1881 haar eerste zending naar het eiland. Enkele jaren later nam de Christelijke Gereformeerde Kerk dit werk over, gevolgd door de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). Sedert dien was de zending op Sumba kerkelijke zending. De zending der GKN, wier arbeid formeel verdeeld was over de eigenlijke hoofddienst, de schooldienst en de medische dienst, leidde de Sumbanese christenheid naar zelfstandigheid, die in 1947 gerealiseerd werd met de eerste synodevergadering.

In het volgend deel (pag. 341-389) besteedt de auteur aandacht aan de naoorlogse geschiedenis van de GKS tot aan 1990. Uitvoerig komt aan de orde de wijze waarop de GKS haar zendingsarbeid georganiseerd heeft.

In dit (overwegend) historische eerste gedeelte (pag. 1-389) hanteert de auteur een patroon dat al enkele decennia niet ongebruikelijk is bij theologische scripties en dissertaties in Indonesië en dat ook bij Indonesische historici en beoefenaren van aanverwante vakgebieden, zij het in iets andere vorm, veel voorkomt: hij beschrijft de Sumbanese zendingsgeschiedenis vanuit de stelling dat het verloop ervan begrepen dient te worden vanuit de eigen structuur en geaardheid der beide "participanten", die elkaar treffen (de "ontmoeting", *perjumpaan*) in een concrete historische situatie. Die "participanten" waren aan de ene kant het volk van Sumba en zijn cultuur, *adat* en traditionele religie (de *Marapu*), aan de andere kant waren dat de Gereformeerde zendingsarbeiders, hun (aanvankelijk) Ambonese en andere "vreemde" helpers en alle sociale, culturele en politieke invloeden die deze meebrachten. Afgezien van interne kwesties (zoals de zaak-Goossens), worden tegenslagen en terugval in de zendingsarbeid aldus geïnterpreteerd in termen van

sociaal-culturele en politieke kortsluiting; zo ook worden positieve factoren en omstandigheden, die de zendingsarbeid hebben bevorderd, geïdentificeerd. Door het woord "kafir" ("heiden") tussen aanhalingstekens te plaatsen en uit te leggen dat daarmee de aanhangers van de *Marapu* bedoeld worden, illustreert de auteur zijn standpunt op subtiële doch duidelijke wijze (pag. 263-4, 398 vlg., 471 vlg. etc.).

In het laatste deel (390-543) bespreekt hij een aantal theologische problemen, die met de confrontatie van Evangelie en Sumbanese cultuur samenhangen. Aan de orde komen kwesties als de adequaatheid van de gehanteerde zendingsmethode (het overtuigen van individuele toehoorders, hen tot geloof brengen en vergaderen in kerken), het gebruik van traditionele communicatiemiddelen en de streektaal bij de evangelieverkondiging, de omgang met de bijbel tegen de achtergrond van de traditionele religie *Marapu*, de vraag in hoeverre aan de *Marapu* ontleende inzichten en begrippen hanteerbaar zijn in de discussie over de bijbel, het opperwezen, de mens, zonde, schuld, zondagsheiliging, tucht, sacramenten, huwelijk en dergelijke cruciale zaken meer en wat de consequenties van hun eventuele gebruik zijn. Hij eindigt zijn boek met de vraag wat nu precies het resultaat is van de "ontmoeting" tussen evangelie en *Marapu*, zowel ten aanzien van de Sumbanese kerk als van de niet-christelijke omgeving. Hij splitst deze vraag uit naar vijf terreinen: kerkelijk en spiritueel leven, sociaal-economische verhoudingen, politiek, opvoeding en onderwijs, en de omgang met de Sumbanese *adat* en cultuur.

Een niet onbelangrijke conclusie is dat voor de oorlog de evangelieverkondiging in belangrijke mate gehinderd werd door de negatieve houding van de meeste zendingsarbeiders en hun helpers tegenover de *Marapu*, de Sumbanese cultuur en *adat*, doch dat na verloop van tijd, na gerichte bestudering van de Sumbanese taal, *adat* en cultuur, bij enkele Nederlanders het inzicht doorbrak dat niet alle lokale cultuur per definitie verwerpelijk was (pag. 530-531). Hoe juist dit wezen moge, Wellem

had hier op zijn minst een forse paragraaf moeten wijden aan de figuur van J.H. Bavinck – om over Abr. Kuyper niet te spreken. Bavinck heeft weliswaar niet op Sumba gewerkt (hij was tot 1939 in Midden-Java werkzaam), doch heeft zijn collega's in woord en geschrift gewezen op de mogelijkheid bij niet-christelijke religie- en cultuuruitingen onderscheid te maken tussen aanvaardbare ("neutrale", profane) en niet-aanvaardbare (sacrale) vormen. Door voorbij te gaan aan de deels door Bavinck geleide discussie over deze kwestie kan Wellem suggereren dat de verschuiving in de houding van een aantal zendingsarbeiders in eerste instantie het resultaat was van een met hun omgang met de omringende cultuur en religie samenhangend leerproces (een der vruchten van de "ontmoeting") (pag. 531) in plaats van mede en vooral van een theologische discussie die de grenzen van het Sumbanese zendingsveld in tijd en ruimte verre overschreed. Wellem maakt deze omissie evenwel gedeeltelijk goed door de "methode-Bavinck" impliciet af te wijzen: een dergelijk onderscheid miskent zijns inziens de door de Sumbanezen ervaren profaan-sacrale totaliteit van het bestaan (pag. 532-533) en leidt tot niets. De overwegend afwijzende houding (met gradaties) van de meeste zendingsarbeiders tegenover de omringende cultuur en *adat* vindt in zijn ogen bepaald geen genade en hij constateert tevreden dat sinds 1947 de houding van de GKS in deze in positieve zin is veranderd (540 vlg.).

Hoewel het boekwerk er in zijn voorlopige vorm redelijk verzorgd uitziet en Wellem's betoog zeker zijn verdienste heeft, is het bepaald niet vrij van tekortkomingen. Op zijn gebruik van de bronnen valt wel iets af te dingen. Voor een dissertatie had het aantal geraadpleegde originalia van vóór 1947 wellicht wat groter kunnen zijn. Indien bijvoorbeeld bij de bespreking van de Gereformeerde visie op het ambt van zending/missionair predikant (pag. 153-154) de synodale *Acta* van 1896 en andere relevante rapporten en literatuur geraadpleegd zouden zijn (generale zendingsdeputaten, Kuyper, Rutgers) en niet alleen de Zendingsorde van 1902 – die toevallig onlangs gepubliceerd is

–, dan zou de uiteenzetting van deze kwestie aanmerkelijk vollediger en bevredigender geweest zijn dan thans het geval is. Zulks geldt voor meer gevallen. Ook de bijlagen achterin zijn niet geheel vrij van lacunes. Bijvoorbeeld: in de lijst met zendingspredikanten pag. 544 ontbreekt de Gereformeerde predikant H. van den Brink, die van 1946 tot 1948 op Sumba gewerkt heeft. Te hopen valt dat dergelijke omissies niet in op Wellem's boek gebaseerde scripties en andere publikaties een eigen leven gaan leiden. Te vrezen valt dat wel.

Chr.G.F. de Jong

Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen: SUN, 1995), 928 pp., f 89,50.

Dit boek van de Rotterdamse hoogleraar maatschappijgeschiedenis gaat over de lotgevallen van het Woerdense weeskind Evert Willemsz., die zich op latere leeftijd ontwikkelde tot de Nieuw-Amsterdamse predikant Everardus Bogardus. In de traditie van de mentaliteitsgeschiedenis gaat Frijhoff op zoek naar het denken van de "gewone man" in de zeventiende eeuw. Al in zijn inleiding geeft hij echter het hopeloze van een dergelijke zoektocht aan: juist doordat wij bronnen hebben over het denken en voelen van Evert Willemsz. houdt hij op representatief te zijn voor de massa. De zin van de historische biografie zoekt hij daarom elders, namelijk in de mogelijkheid om aan "het individuele leven de meerwaarde van een collectieve of maatschappelijke betekenis" te geven. Dit uitgangspunt geeft Frijhoff de mogelijkheid om het leven van zijn hoofdpersoon in een zeer ver uitgewerkte context te plaatsen, waardoor zijn boek soms allerlei kanten uitschiet. Behalve de biografie krijgen we daarom ook een schets van de geschiedenis van Woerden, van het Nederlandse gereformeerd

piëtisme, van de missionaire activiteiten van de West-Indische Compagnie, van de taken van een ziekentrooster, van de betekenis van lichaamstaal, van de religieuze extase, van de functie van het koloniale verleden in de Amerikaanse samenleving, van ...

De wegen van Evert Willemsz. zijn dus velerlei geweest. Zijn milieu van herkomst blijft vrij onduidelijk bij gebrek aan bronnen. Wij komen hem pas tegen wanneer hij in het weeshuis in Woerden verblijft en daar in 1622 en 1623 enkele mystieke ervaringen heeft, die in een tweetal pamfletten wereldkundig worden gemaakt. Deze leidt hem tot het besef dat hij geroepen is om predikant te worden. Frijhoff analyseert uitgebreid hoe dit gebeuren door de mensen in Woerden ervaren moet zijn en waarom en op welke wijze men de roeping van Evert erkende. De mystieke ontmoeting wordt hierdoor wel vooral bekeken als een strategie om een bepaald levensplan te realiseren, namelijk het predikantschap dat normaal voor een onbemiddeld weeskind onmogelijk te bereiken was.

Met de intrede in de wereld der geleerden verdwijnt Evert Willemsz. van het toneel en wordt hij Everardus Bogardus. Deze ontmoeten we weer in 1630-1632 als ziekentrooster te Mouree in Guinee, het huidige Ghana. Hierna wordt hij predikant in Nieuw-Amsterdam en daarmee de tweede man in de kleine koloniale gemeenschap daar. Als geestelijk en moreel gezagdrager komt hij regelmatig in conflict met de plaatselijke commandeur, die weer andere idealen voor de koloniale samenleving heeft. De belangen van de West-Indische Compagnie en het streven naar een gereformeerde piëtistische gemeenschap lopen niet zo mooi met elkaar in de pas als bijvoorbeeld de Weber-these suggereert. De kleine frontiergemeenschap komt echter pas volledig op haar kop te staan als gevolg van de slachtingen die commandeur Willem Kieft onder de Indianen aanricht vanaf 1640. Kerk en fort komen tegenover elkaar te staan en de commandeur weigert de kerkdiensten te bezoeken. In 1647 vertrekken de beide kemphanen naar de

Republiek om daar hun kant van het verhaal te vertellen. Het schip vergaat echter op de kust van Wales en zowel Kieft als Bogardus verdrinken.

Aan de uitgebreide levensbeschrijving voegt Frijhoff nog een overzicht van de beeldvorming over Bogardus en zijn vrouw Anneke Jans toe. De eerste heeft nogal een slechte pers als dronkelap en ruziemaker, terwijl aan de tweede een enorme rijkdom werd toegeschreven, wat leidde tot de langstdurende rechtszaak uit de Amerikaanse geschiedenis. In de balans worden de nieuwe gegevens afgezet tegen het oude beeld. Het "ruziezoeken" wordt geplaatst in het perspectief van het profetisch vermanend karakter van zijn prediking, terwijl de dronkenschap past in de koloniale gemeenschap. Een poging om deze te verzoenen met de piëtistische idealen van Bogardus, moet uiteraard mislukken, zo geeft Frijhoff aan. Dit piëtisme vormt de voornaamste band tussen Evert en Everardus.

Verdiert Evert wel een dergelijke omvangrijke biografie? Het boek ontleent zijn waarde naar mijn mening vooral aan het beeld dat het van de wereld van Evert schetst en minder aan de beschrijving van diens wegen. In die zin heeft Frijhoff zijn doel bereikt van de integratie van het leven van de individu in zijn maatschappelijke en culturele context. De enorme omvang van deze context maakt dat Evert nogal eens buiten beeld dreigt te raken. De uiteindelijke balans is dan ook nogal beperkt en mij beкроop af en toe de indruk dat we vooral zoveel vernemen omdat Frijhoff gewoon met groot plezier het onderzoek heeft gedaan en wat hij gevonden heeft ons niet wilde onthouden. Dit mag overigens als een compliment gelden omdat vooral het genoeg dat geschiedschrijving kan zijn duidelijk bij het lezen te merken is. In die zin is het boek één groot pleidooi voor de beoefening van mentaliteitsgeschiedenis. Verder lezen op dit terrein wordt ons echter niet gemakkelijk gemaakt. Het grote minpunt van het boek is voor mij de grote ontoegankelijkheid van de gebruikte literatuur. Een literatuurlijst ontbreekt, terwijl de auteursnamen niet in het personenregister zijn opgenomen.

Hierdoor zijn de verkorte titels vaak moeilijk terug te vinden en niet iedereen zal nogmaals de 900 pagina's willen doorbladeren om die ene titel terug te vinden. Kortom, Frijhoff is op dit punt niet erg tegemoetkomend aan zijn medeonderzoekers.

Een aantal spanningen in zijn benaderingswijze worden echter ook duidelijk. De relatie tussen het beschreven materiaal en Everts leven is niet altijd even duidelijk aanwezig. Aan de ene kant stelt hij dat het individu een eigen unieke levensloop heeft terwijl hij aan de andere kant zeer veel materiaal geeft op basis van de veronderstelling dat dit vergelijkbare ervaringen van anderen weergeeft. Het boek krijgt daardoor nogal eens een speculatief karakter en wordt wat onsamenhangend om te lezen. Of moeten we ons neerleggen bij de gedachte dat de vorming van een samenhangend beeld van het verleden inmiddels ook verleden is geworden?

Guus Boone

Mededelingen vanuit de Werkgroep

Personalia auteurs

Prof. dr P.N. Holtrop (1943) was van 1977 tot 1982 docent in de kerkhistorische vakken aan de Theologische Hogeschool van de Kerken in Oost-Indonesië te Ujung Pandang (Indonesië) en is sinds 1987 als hoogleraar missiologie verbonden aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

Hans van de Wal (1939) was 1969 tot 1977 werkzaam als zendingspredikant in Zuidoost-Celebes en West-Java. Momenteel is hij predikant in Arnhem.

Dr Chr.G.F. de Jong (1949) doceerde van 1983 tot 1992 de kerkhistorische vakken aan de Theologische Hogeschool te Ujung Pandang (Indonesië). Thans is hij projectmedewerker aan de ThUK te Kampen.

B. van Kaam is publicist. Van 1954 tot 1971 was hij redacteur van *Trouw* en van 1971 tot 1989 hoofdredacteur van *VU-Magazine*. Over Indonesië publiceerde hij in 1977 *Ambon door de Eeuwen*.

**WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN**

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit
van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260
GA Kampen, Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 92 666, Fax/Telefax 038 33 92 613
Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit
GKN, Kampen)

B e s t u u r v a n d e W e r k g r o e p :
Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Board of the Society: D r T h . v a n d e n E n d
(secretaris/*secretary*)

Drs A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr L.J. Josse

Drs H.E. Niemeijer

Dr H. Reenders

Drs A.A. van der Woerd

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als
Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van
Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De
werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van we-
tenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van
de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel
te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeen-
komsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de*

Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature Januari 5th 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5" of 5.25", MS-DOS) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 7.500 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te doen bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts (not exceeding twenty-five pages, including footnotes, accompanied by disc, IBM compatible) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

(C) Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de
Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.
ISSN: 1380-3905

Inhoud

Hans van de Wal	Profetische stemmen uit Jakarta: het zendingsconsulaat en de dekolonisatie van Indonesië	93
Ben van Kaam	Naar de maatstaven van toen ...	
P.N. Holtrop		
Chr.G.F. de Jong	Herstelde betrekkingen. De Gereformeerde zending en de Javaanse Christelijke Kerken in een periode van overgang 1940-1950	

Boekbesprekingen

Johan A. Woudenberg, *Uw Koninkrijk kome. Het Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto He Basileia Sou (1846-1908)*. (H. Reenders); Leny Lagerwerf, Karel Steenbrink and Frans Verstraelen (eds.), *Changing partnership of missionary and ecumenical movements. Essays in honour of Marc Spindler*. (Guus Boone); Wouter Smit, *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)*. (Guus Boone); F.D. Wellem, *Injil dan Marapu. Suatu studi historis-teologis tentang perjumpaan Injil dengan masyarakat Sumba pada periode 1876-1990*. (Chr.G.F. de Jong); Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*. (Guus Boone)

Mededelingen vanuit de Werkgroep

Personalía auteurs